

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 33

Title: *Mita bhasini*
Saptapada Tika

33

Milābhāṣinī

:	Saṁśāda Padārthi Tika	:	Title	
:	Mādhava Saranati.	:	Author	
:	:	:	Editor	
:	:	:	Year, Vols.	
:	:	:	Publisher	
33	:	Pages 5-32	:	Remarks

न्याय - वैशेषिक.

शसं बद्धं शास्त्रकार्योतरे स्थितं ॥ आहुः प्रकरणं नाम ग्रंथमेदं विप्रश्नितं ॥ लक्षणकृतो भेदा बाध बोधश्चावांत
 रप्रयोजनं ॥ अथेदानीं विकीर्णितं ग्रंथमारभमाणं पदार्थसामान्यस्वरूपं तो निर्दिशति ॥ ॥ प्रमिति विषयाः पदा
 र्था इति ॥ पदार्था इति सामान्यते दिशः ॥ तेषां स्वरूपं प्रमिति विषया इति प्रमितिर्यथार्थज्ञानं तस्य विषयाः प्र
 मेया इत्यर्थः ॥ प्रमेयत्वमेव पदार्थशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यनेन दर्शितं ननु प्रमिति विषयत्वं पदार्थसा
 मान्यलक्षणं ॥ केवलान्वयित्वेन प्रमेयत्वस्य लक्षणत्वायोगात् ॥ केवलव्यतिरेकी हेतुविशेषो लक्षणमिति तल्ल
 क्षणस्याभिधास्यमानत्वात् ॥ नन्वापि भ्रमविषयो व्यावर्त्योस्तीति चेत्तन्तस्य कदाचित् प्रमेयत्वात् ॥ शुक्तिर्वा
 रजतं वा तादात्म्यं वा भ्रमविषयो रजतत्वसंसर्गो वा सर्वे प्रमेया एव ॥ तदानीं प्रमाविषयो न भवति चेत्तर्हि पदा
 र्थानामपि प्रमिति विषयता समये अपदार्थत्वापत्तिः ॥ कदाचित् प्रमेया एवेति ॥ यदि तर्हि भ्रमविषयस्तथेति
 तुल्यं ॥ किंच पदार्थराज्ञो योगिको वारोदिको वा ॥ आद्ये भ्रमविषयस्यापि पदार्थत्वात् तद्व्यावर्तनं न ममुक्तं स्या
 त् ॥ लक्षणेन हि लक्ष्यादन्यद्व्यावर्तते ॥ नतु लक्ष्यमेव ॥ भ्रमविषयस्य पदार्थशब्दान्वयत्वात् लक्ष्यत्वमेवेति ॥ न
 द्वितीयः ॥ रुद्धिर्हि सप्तपदार्था मेव सैव भ्रमस्यापि विषयः ॥ अन्यथा अन्यथा स्यात् अनुपपत्तेः ॥ अन्यत्र सदे
 वान्मत्र दोषाद्वातीति ह्यन्यथा स्यात् ॥ तथापि द्वितीयेषु पक्षे सप्तपदार्थैव भ्रमविषय इति तस्यापि लक्ष
 तात्तत्तद्व्यावर्तनं पूर्वकं द्वयमेव ॥ प्रमेयत्वादित्यतिरेकि धर्म इति वदतो वैशेषिकस्यापि सिद्धांतश्च ॥ आ
 काणादमुनेरंघतावत् प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि धर्मः केवलान्वयीति सिद्धांतप्रवादस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ न
 पुन्यथकारणवपदार्थसामान्यलक्षणकृतमिति वक्ष्यति ॥ अतस्तद्विरोध इति चेन्न ॥ तत्राहितस्य गतिवस्था

म॥ ननु भ्रमस्यापि प्रमाविषयविषयत्वे कथं तस्य भ्रमत्वसिद्धिरिति चेत् श्रुणु। इदं त्वरजतलवयोर्व्याधिकरणयोरि
 दंरजतमिति सामानाधिकरण्येन विषयीकरणत्वात् व्याधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वमिति। ततश्च स्वस्वकथनं प्र
 वृत्तिनिमित्तकथनं चेति सूक्तमिति। केतेपदार्थाः किंयं तदिति जिज्ञासाया माहते चेति। पदार्थाः सत्तेवेति संबंधः।
 द्रव्यस्य सर्वपदार्थाधारत्वेन समवायिकारणत्वेन च धान्यात्प्रथममुद्देशः। गुणजातीयस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वादुत्प
 ल्युत्तरक्षणमेवोत्पन्नत्वेनातिस्तान्निध्याच्च गुणस्य तदानंतर्त्यं। कर्मजातीयस्य तद्वैपरीत्यात् जालाधारत्वाच्च दत्त
 दानंतर्त्यसामान्यस्यानुवृत्तत्वेन त्रितयगत्वेन च बहुविषयत्वात् तदानंतर्त्यं विशेषस्य समवेतत्वात् सामान्यप्रति
 योगित्वाच्च तदानंतर्त्यं। एतेषां पंचानां संबंधत्वेन समवायस्य तदानंतर्त्यं। पञ्चा निषेधरूपत्वेनाभावस्य तदानं
 तर्त्यमित्युद्देशकम्। एवमुत्तरत्राप्यहनीयं। विस्तरमिवातिप्रयोजनत्वाच्च नोच्यते इति। एवकारोऽभ्योगान्य
 योग्यवच्छेदार्थः। अत्रैतावदस्येव न न्यूनामिति तावदयोग्यवच्छेदः। अन्यस्यात्र संबंधो नास्तीत्यन्ययोग्य
 वच्छेदः। तथा च शंखः प्रांशुरेवेति बल्यदार्थः। मत्तेवेति वचनस्य सार्वभौम्यायां विशेषणत्वेन विशेषणसंगतएवका
 रायोग्यवच्छिन्नमिति। यदा तु पार्थ एव धनुर्धर इति वत्समेव पदार्था इति विशेष्यसंगतएवकारस्तदस्य योग्यवच्छि
 नमिति। इत्युक्तमप्यवच्छेदसिद्धिः। एवं यथास्थितेन एवकारेण भवति। एवं ज्ञेयेव कारो द्रष्टव्यः। ते चेति। चकारो जि
 ज्ञासानिवरत्यर्थः। संख्याशब्दे विभागासिद्धा एव संख्यां स्फुटयति। द्रव्याणि परिसंचरे। तत्रेति। तत्र सप्तसुमध्य
 इत्यर्थः। गुणान्निमित्तजते। गुणास्तिति। तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः। गुणेषु यद्यपि संख्यानां स्तिगुणानं गी
 काराच्चतुर्विंशतिरित्युक्तं। तथापि संख्यागुणयोरैकार्थ्यसमवायसंबंधादुपचारेण तत्र संख्याव्यवहार इति नरो

पः॥ एवमप्येवैवो ध्यं कर्माणि विशेषत उद्दिशति। कर्माणीति। ननु संयोगवि भागपरंपराव्यतिरेकेण कर्मैव न
 पश्याम इति चेत्। न ह्यस्य गारपराधो यदेन मंधान पर्यतीति। चकतीत्ये वमाकारेण संयोगादिविलक्षण
 प्रत्ययस्य सार्वजनीनत्वात्। न चेदं प्रत्यक्षमिति चेत्। तत्राप्यनुभव उत्तरं। च कर्तृसाक्षात्करो नीत्यनुभवात्।
 भ्रमणरेचनस्य दननमनोन्ममनानांगमने तर्भावात् नावधारणानुपपत्तिः। संख्यात्वा पचारी की उपचारस्तु
 संख्या कर्मणरेकद्रव्याश्रितत्वं। सामान्यने धाविनक्ति। सामान्यमिति विशेषाणां विभागाभावे हेतुमाह। विशेषा
 स्तिति। असंख्याताः तत्र हेतुः। यावन्तिल द्रव्यवृत्तित्वादिति यावन्तिल द्रव्याणि गगनादिपंचके चतुर्विधा पर
 माणवः तत्र च त्रिषेष्वां भावस्तत्वं तस्मान्नित्य द्रव्याणामसंख्या तत्वात् तदाश्रिता विशेषाः प्यनंता इत्यर्थः।
 ननु नित्यगुणेषु किमिति विशेषानाभ्युपेयंते। जालातद्वा वृत्ति संभवान्नाभ्युपगम इति चेत् हं तत्तर्हि जाति
 गुणक्रियाभिर्नित्यद्रव्याणामपि व्यावृत्तिसंभवात्। तत्रापि तदनभ्युपगमो युक्तः। अथ द्रव्येतेभ्युपेयंते। तर्हि गु
 णेष्वभ्युपेयंता इति चेत् मैवं। नित्यगुणा हि जलपरमाण्वादिगता रूपा रयस्तस्यां व्यावर्तकाः रूपत्वा वांतर शुक्
 तमत्वादयः संभवन्ति अवांतरजातीयव्यक्तिष्वपि विशेषाश्रिताश्रयविशेषेण तद्वा वृत्तिः संभवति। गगना
 त्काळदिशस्तयोश्च परस्परं मुक्तात्मनां च मिथो मनसां चेतरेतरं व्यावृत्तिविशेषपदार्थविना योगिनां न भवति।
 परमाणुष्वपि सत्ता इव तत्पृथिवीत्वादिव्यतिरिक्तावांतरजातेरभावात्तेष्वपि समानजातिगुणकर्मसु मिथो
 व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषपदार्थविना संभवात् तत्रापि तत्सिद्धिः। कुतः परमाणुषु नांतरजातिरिति चेत्। श्रुणु।
 परमाणुवृत्तिजातेरां सकार्यवृत्तिस्वरशीनात्। पृथिवीत्वादिवत्तापि जातिर्घटादावपि वत्तेत। तथा च ना

६ वांतरजातिमत्वमिति। तस्मान्नित्य इत्येव विशेषप्रतीतिं कारान्नान्यत्रानित्येधितिसाधनं॥ यावन्नि
 त्युत्पत्तिरुत्तारनता एवेति। समवायस्य विभागाभावे हेतुमाह। समवायस्त्वेक एवेति इह तन्तुपुटः इह पटो
 कः इह कनपटतावेत्यादि इत्युक्तं कर्मसामान्य प्रत्ययाः विशेषणविशेष्यसंबद्ध निमित्ताः अवाधितेह
 प्रत्ययत्वात् इह कुंडेवदमिति प्रत्ययवदिति अनुमानेन लाघवतर्कसनाथेन एक एव सिध्यति। एकैव स
 र्वत्र व्यवहारोपपत्तौ तदनेककल्पनायांगौरवादिति समवायेकत्वसिद्धिः। अभावविभजते। अभाव इति। इ
 ह पटो भविष्यतीत्यत्र प्रागाभावा प्रतीयते। सनष्ट इति प्रध्वंसः। घटपटो नैत्यन्योन्याभावः। प्रतियोगिसमवा
 यिभ्यतिरिक्ते इह पटो नास्तीत्यादि निषेधः। त्रैकालिकोत्पत्ताभावः। संप्रति पृथिवीं पृथक् करोति। पृथिवीति। प
 रमाणुसद्भावे प्रमाणः। असरेणुः सावयवावयवारहः जन्ममरत्वादिकरणत्वात् पटवदिति। अणुकस्याव
 यवे अणुकं सावयवसति स एवावयवः परमाणुः सौमित्रेद नित्यः स्यात् तस्यापि हेतुपरंपरानुसारेणा नवस्था
 स्यात्। तथानानवधिकानेकावयवारहं सर्वकार्यं तुल्यमिति मशकमातंगयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः। तस्मा
 त्सर्वकार्यद्रव्यावधित्वेन नित्यः परमाणुः सिध्यतीति नित्यपृथिवीसिद्धिः। अणुकमप्यनेनैव सिध्यति। एव
 मग्रेपि परमाणुसाधनं बोद्धव्यं। अनित्यायास्त्वेव विध्यमाह। सापीति। शरीरमिन्द्रियविषयभूतं यस्या
 सा तथापार्थिवशरीरादित्रयसिद्धौ प्रमाणमाह। शरीरमिति। गंधव्यजकपदेन प्रमाणं स्तुतिं। घ्राणपार्थि
 वं रूपादिषु पंचसु मध्ये गंधस्येवाभिव्यंजकत्वात् वायुपानीतसुरभिचंपकभागवदिति घ्राणस्वपार्थिवत्वं॥ ६
 अयोविभागं प्रापयति। आपोपीति शरीरं वरुणलोक इत्यागमसिद्धमिति शेषः। रसव्यजकमिति रसनेदि

यस्याप्यत्वमानं। रसनेन्द्रियं साप्यं रूपादिषु मध्ये रसस्याभिव्यंजकत्वात् लात्वावदिति प्रयोगः। तेजोविभज
 ते। तेजोपीति। अवाप्यादित्यलोक इत्यनंतरं पुराणादिप्रसिद्धमिति शेषः। इन्द्रियमिति। तेजसं चक्षुः रूपादिषु म
 ध्ये रूपास्येव व्यंजकत्वात्। अलोकवत् इति मनो व्यावर्तनायैव कारः। असिद्धि वारणा यरूपादिधिति। अन्य
 थारूपत्वस्यापि व्यंजकत्वात् असिद्धिः स्यात्। विषयस्य चातुविध्यमाह। विषय इति। नन्वाकरजं सुवर्णं त
 त्रपार्थिवं नैमित्तिक इत्यत्राधिकरणत्वात् लात्वावत्पीति मगुणाधिकरणत्वाद्वापीतपटवदिति सुवर्णस्य
 पार्थिवत्वे सिद्धे कथं तेजसत्वमिति चेत्तमेवं तस्यापार्थिवत्वे असंता नरु संयोगे इव त्वविनाशायतेः। एवं
 पार्थिवेन चूतवद्गोमानकं धनत्वापत्तेः चेति बाधकतर्कपराह तमनुमानं। तेजसत्वं चैतत्तर्कसहकृतम
 नुमानं। सुवर्णमपार्थिवं। असतिविरोधि इव इव्यसंबंधेः संता न्निसंयोगे सति अनुक्ति ध्यमान इव लाधि
 करणत्वादाय परमाणुवदिति पार्थिवव्यतिरेकसिद्धौ नैमित्तिक इव त्वेन जलव्यतिरेके सिद्धेरूपवत्त्वेन परि
 शेषात्। तेजसत्वसिद्धिः। वायुं विविनक्ति। वायुरपीति। इन्द्रियमितिलं गीन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु मध्ये स रसस्ये
 व अभिव्यंजकत्वात्। देहसंगिसलिललक्ष्णैलाभिव्यंजकव्यजनवातेव तैदित्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वे मानं।
 कंपजनक इत्यनेन वायोरतीन्द्रियत्वात् कंपस्पर्शशब्धुलिलिंगम्यत्वं सूचयामासः॥ प्रयोगस्तु। प्रयत्ना
 द्यभावे सति शारवाकं पस्पर्शवद्व्यजन्यः कंपत्वात्। शरीरादिजन्य कंपवत् परिशेषाद्वायुः सिध्यतीति।
 शरीराभ्यंतरवारीभ्वासोभ्वासरूपः प्राणावद्व्यानादीनामाशंक्या हस्त एवेति प्राण एवापानव्यानोदान
 समानसंज्ञा लक्ष्यत इत्यर्थः। ननु पंचमावायुस्तिमितोऽस्तीति अत आह। स्तिमितेति। स्तिमितवायुः प

रमाणुरूप इत्युक्तं मंत्रं विविधकार्यत्वेन दोषः कार्यस्यापि परमाणुरूपत्वं संभवात् परमाणुना मेव परंपरवाका
 र्यावयवत्वात् आहानारत्वं द्रव्य इति अनारब्धं द्रव्यं येन सत आद्यपि स्थितिमिव बायोः परमाणुरूपत्वं व्यजना
 दिव्यापारानंतरं दीयस्पर्शनिर्गद्यत परमाणुस्पर्शस्यातींद्रिजत्वात् तथापि तदीयस्पर्शानुपलंभेपि व्यजना
 दिव्यापारदिनिमित्तसहकारिभावात् परमाणुकार्यस्य स्पर्शपलंभाददोषः ॥ तस्मान्निर्वाणवायावेव तस्यांतर्भावइ
 तिनः ॥ अधिकत्वं आकाशस्य स्वतः एकत्वेऽपि बाधिकाविभागेऽपि विद्यते तदभावे हेतुमाह ॥ घटाका
 शादिति उपाधिनामनंतत्वेनोपाधिकोपि विभागेऽपि संभवतीत्यर्थः ॥ काकस्योपाधिकविभागमाह ॥ उत्पत्ती
 तिपदार्थानामुत्पत्तिरिति विनाशे लक्ष्यते इति तथा उत्पत्त्या भविष्यत् स्वरूपवर्तमानः ॥ विनाशेन भूतकाको
 लक्ष्यते इति त्रिविधः दिशामुपाधिनः विभजने दिगिति सर्वत्र देवतोर्थे इदमर्थे वा तद्धितः ॥ दिवाणलदि
 नादीनां अग्निर्देवः ॥ यन्माणा इति विशेषः ॥ सेयं तद्विषयदेशः ॥ आकाशादीनां स्वभावभेदाभावे हेतुमाह ॥ आका
 शादीति ॥ आकाशं तावच्छब्दलं गकं ॥ शब्दाश्च सर्वे समाना धाराः ॥ तथा हि विवादव्यासिताः ॥ शब्दाः श्रवमाण
 शब्दाधारसमवेताः ॥ शब्दत्वात् श्रवमाणशब्दवदिति न च श्रवमाणशब्दत्वे मुपाधिः ॥ श्रवमाणविशेषणस्य कसा
 धनव्याप्तिपरिहारायैतेन पक्षे तत्र तात् श्रवमाणशब्दाधारसमवेतसंयोगादौ साध्या व्यापकत्वाच्च अतः श
 ब्दानामेकाधारत्वेन एकत्वं गगनस्य दिक्काक्योरपि परत्वापरत्वा नुमेयत्वेन सिद्धावेकत्वसिद्धिः ॥ तथा हि तरणि
 परिस्पंदलक्षणा होराः चादिबहुलअलत्वाभ्यां विशिष्टपिंडयरापरबुद्धिर्जन्यते तरणिपरिस्पंदस्य च सूर्य
 समवेतत्वेन स्वतः पिंडसमवेतत्वाभावात् ॥ सूर्यस्य च मूर्तत्वेनाश्रद्धाऽपि जनसंबंधाभावात् ॥ न च पृथिव्या

दीनां तत्संबंधघटकतः ॥ मूर्तत्वात् ॥ आत्माकाशयोश्च विशेषणगुणत्वेन घटादिवत् तदघटकत्वात् ॥ ततस्त
 रणिपरिस्पंदपिंडासंबंधघटकतया सिद्धः ॥ यद्यपि एकैकं संप्रकाशः ॥ पिंडस्य च तरणिपरिस्पंदेन संयुक्त
 संयुक्तसमवायलक्षणसंबंधः ॥ दिगव्यनियतपरत्वाभ्यां प्रमातृविप्रकृष्टसंनिष्टैर्देवशक्तिपिंडसमवेताभ्या
 मनुमीयते ॥ तथा हि काकस्य ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिति नियतपरापरबुद्धिहेतुत्वेन सिद्धस्यानियतपरापरबु
 द्धिहेतुत्वासंभवात् ॥ तत्साधकत्वेन सिद्धं यत्तद्व्यंस्वादिकं ॥ दिक्काकयोश्चैकत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ कल्प
 ने देन वा व्यवहारभेदेन वा अनेकत्वकल्पनायां मानाभावात् ॥ आत्मपदार्थविभजने ॥ आत्मात्विति ॥ नष्टद्रव्या
 तिरिक्तआत्मापदार्थेव नास्तीति कथमयं विभागः ॥ तथा हि कायाकारपरिणतपृथिव्यादिचतुष्टयं एवात्म
 पदार्थः ॥ तत्रैव चैतन्यं ॥ ननु यदि भूतेषु चैतन्यं तर्हि घटादेरपि चैतन्यत्वापरतिरिति चेत् ॥ न ॥ मदशक्तिवदविरो
 धात् ॥ यथाक्रममुक्त्वा कर्णचूर्णेऽपि प्रत्येकं मदनकत्वाभावेऽपि समुदायेन तज्जनकत्वं परमात्मः ॥ तथा घटा
 घाकारे तदभावेऽपि शरीराकारपरिणते भूतचतुष्टये चैतन्योपपत्तेः ॥ प्रमाणं चाहं रूपकः कृशः कृष्णगो
 वदति शरीरसमानाधिकरणप्रत्यक्षमेव ॥ ततः पृथिव्याद्यंतर्भावादात्मपदार्थस्याऽतिरिक्त इति चे
 त्तदसारं ॥ शरीरात्मत्वे बाल्ये दृष्टं कौमारादौ न स्मरेत् ॥ बाल्यकौमारादिशरीराणीयावद्द्रव्याविपरिमा
 णमिदेन भेदात् ॥ अन्यानुभूतस्मान्येनास्मरणात् ॥ न हि चैत्रेणानुभूतं नैत्रः स्मरति ॥ तदुक्तमुदयना
 चर्यैः ॥ नान्यदृष्टं स्मरत्यन्योनैकभूतमपक्रमात् ॥ वासनासंक्रमोनास्ति न च गत्यंतरं स्थिर इति ॥ अ
 पक्रमो विनाशः ॥ वासनासंस्कारः ॥ किंच शरीरं नात्मा ॥ रूपादिमत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानमेव ॥ न चान्वेत

नत्वमुपाधिः। रूपादिमत्वेनैव शरीरस्वाप्यवेतनत्वेनोपाधेः। साधनव्यापकत्वात्। हतोरनु
 कृतकसंज्ञावत्त्वं दृष्टमित्यादिना॥ सामानाधिकरण्याप्रत्यक्षमभ्यासः। योक्तिकवाधसत्त्वभा
 दात्। ममशरीरमितिभेदमत्यथाच्च। तस्मान्नशरीरमात्मा। तथाप्यतिरिक्तात्मसद्भाते किं मानमिति चे
 त्। एकत्वावदुक्त एव विशेषः। अपरं चानुमानं। इच्छाकनिदाश्रिता। गुणत्वाद्वत्। इच्छागुणः। विशेषगु
 णइति वाच्यमित्येव सत्त्वे केंद्रियग्राह्यत्वात्। रूपवदिति। अन्येऽप्याः पक्षीकृतत्वात्ने श्वरेऽप्याः व्यभि
 चारः। आत्मनो नित्यत्वात्पक्षा - गुणत्वात्तद्व्यभिचारः। इत्येव अत्रास्तु प्रत्यक्षविषयतादिति विशेष
 कर्तव्यं। तदा रसादिवा - तिदृष्टं त्वं। सातु न भूतपंचगुणः। नापिदिक्काळमनसां। मनसैव ग्राह्यत्वात्। ति
 शेषगुणत्वादेस्तुतरवहेतुः। एवमितरेतरनाधसंरुतेन सामान्यतो रक्षेन व्यतिरेकात्मसिद्धिः। यदेत
 रबाधप्रदर्शनानंतरं इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता। अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात्। यन्नैव
 तन्नैव यथ - दीतिइति व्यतिरेकिणात्मसिद्धिः। इति युक्त एव विज्ञातस्तस्य। क्षेत्रज्ञानां विभागकर
 णे हेतुमाह। अनंत एवेति। मनसोपि विभागाकरणे हेतुमाह। प्रत्यात्मेति। आत्मनां प्रतिशरीरं भिन्न
 त्वेनानंतत्वात्तन्निष्ठमनोऽप्यनंतमित्यर्थः। ननु मनसो सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वेन विभुत्वेन कथमात्म
 निष्ठत्वमिति चेत्। न युगपत्ज्ञानानुत्पत्तिरक्षणधर्मिग्राहकमानेनाणत्वस्य सिद्धेः। नवामानामप्यप
 रं विभागमाह। आकाशादीति। नित्यानित्यमिति परमाणुकार्यभेदादित्यर्थः। रूपादीनामवांतरविभा
 गमाह। रूपमिति। सित्तादीनामाश्रयव्याप्यवृत्तित्वेना व्याप्यवृत्तित्वायोगात् चित्रः पटस्याद्यनुभवा

च सप्तमरूपमास्वेयमिति मत्वा ह चित्रभेदादिति। तत्रापि जके शुकुमेवरूपं। शुकुभास्वरमेव तेजसि। इत
 राणिभूमावेव पाकजानि च। रसोपीति। मधुरः शर्करादौ। तिक्तो निंबादौ। कटुर्मर्ष्यादौ। कषायामलक्या
 दौ। अम्लो आम्रादौ। लवणः प्रसिद्धः। पट्टस्ताहरीतकीति। चित्ररसानुभवमवलंब्याह चित्रभेददिति। तत्रा
 पि जके मधुरश्च। रसो हरितकषायभिव्यं ग्योऽपाकजः। इतरेतुभूमावेव पाकजाः। गंधइति। सुरभिश्चंद
 नादौ। असुरभिर्मर्ष्यादौ। स्पर्शइति। शीतस्पर्शजके। उष्णस्तेजसि। अनुष्टाशीतो वायौ। भूमौ स एव पाक
 जः। अणुत्वकृत्स्नत्वं च परमाणुद्वयकयोः। महत्तरी चैते आकाशघटादौ। कुवक्यामेककादौ अणुकृत्स्ना
 दिव्यवहारो गोणगपथक्तमिति अनेकवृत्तिद्विविक्तादिबहुत्वादि। संयोगेति। स्थाणुश्चैनयो रन्मतरकर्म
 जः। तंतुं केशसंयोगात्पटकेशसंयोगः संयोगजः। तथा हि पटारं भक्तं तु केशसंयोगः कर्मजः। ततः पटो
 त्तौ केशसंयोगो न कर्मजः। उभयत्रान्यतरवच कर्माभावात्। किंतु। तंतुं केशसंयोग एव हेतुः विभागा
 पिसंयोगवदेव नेयः। बृहत्तरुणयोः परत्वापरत्वे काळकृते। संनिष्ठेऽपरत्वं विप्रकृष्टे परत्वं न दिक्कृतं।
 तयोर्दिक्काळजन्यत्वं पुरस्तादेव प्रासाधि। बुद्धिभेदानाह। बुद्धिरपीति। प्रमानिरूपत्वात्पुरस्ताद्विभक्ता
 मप्यप्रमासूचिकदाहन्वायेन प्राप्तिर्भजते। अप्रमापीति। ननु सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात्संशयविपर्यया
 भावात्कथं तद्विभागे इति प्राभाकरः। मानं च ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्तिज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् प्रमा
 त्ववदिति। यथार्थत्वं तद्वदिति तत्प्रकारकज्ञानत्वं। तच्छब्देन ज्ञानविषयवृत्तिघटत्वादिकमुच्यते न घट
 त्ववतिघटेष्वकारज्ञानयथार्थमित्यर्थः। अमेतु नैव। पुरोवर्तिनिशुक्तिनाशकले रजतत्वस्याभावे

नरजतत्ववतिरजतप्रकारकत्वाभावात्। किंतुरजतत्वाभाववतिशुक्तिकाशकलेरजतत्वप्रकारत्वं। न ता यथा
 र्थत्वलक्षणं भवदभ्युपेतं भवेन्न व्याप्नोति। हेनोनुप्रमेयत्वादि व्यभिचारवारणायमात्रपदे। तस्मादभ्युक्तौ वि
 भागइति चेत्। उच्यते। प्रत्यक्षविरुद्धतावदनुमानं। अहमात्रसंशयं भमात्रसंशयः समजनिइतिसंशया
 नुभावात्। तथाशुक्तिकायानहमेतावतं काकरजतमित्यजिज्ञासि सं इति विपर्ययानुभावात्। तथाच
 काकात्वापदिष्टमनुमानं तथाप्ययथार्थसद्भावे किं प्रमाणं इति चेत्। एकतावदशितमेव प्रत्यक्षं। अप
 रं अनुमानं। ज्ञानत्वमयथार्थवृत्तिसकलज्ञानवृत्तित्वात्सत्तावत्। न च साध्यैकल्येदृशं तस्य अयथार्थ
 व्यवहारे गुरुमतेपिसत्तासद्भावेन संप्रतिपन्नत्वात्साध्यस्य। न चानुभवत्वादौ व्यभिचारः। तेषां सकेकज्ञा
 नवृत्तित्वाभावात्। न च ज्ञानान्यवृत्तिस्वनुपाधिः। स्मृतेरयथार्थतयापिसद्भावेन स्मृतित्वास्याप्यथार्थवृ
 त्तित्वेपि ज्ञानान्यवृत्तित्वाभावेन साध्या व्यापकत्वात्। तस्मादयथार्थज्ञानसत्त्वाद्युक्तौ व्यमप्रमाविभागः।
 प्रमाविभजते। प्रमेति। सप्तविधं चेश्वरादिभेदेनोतिवैधिलिङ्गस्यत्रैव ध्यमाह। केवकान्वयीति। क्रमे
 णोदाहरणानि। शब्दोभिधेयः प्रमेयत्वाद्भवत्। जीवजुरीरसात्मकं प्राणादिमत्वात्। नयदेवं नतदेवं
 यथापाषाणइति। अनित्यः शब्दः कार्यत्वात्प्रयत्नकार्यतत्तदनिर्णयमात्रतः यदानित्ये न भवति तत्कार्यं
 न भवति यथागगनमिति। त्रिविधस्यापि द्वैविध्यमाह। नदीपीतियत्र स्वयमेव लिङ्गं दृष्ट्वा लिङ्गिनं जाना
 तितत्त्वार्थं यत्र स्वयमेव निश्चित्य परंबोधो यत्र पंचादयववाक्यप्रयोगः न त्यसार्थः। पंचावयवानाह। परा
 र्थांगानीति क्रमेणोदाहरणानि। पर्वतोयं वद्विमान्। धूमवत्वात्। महान सवत्। तथा चामधूमवान्।

तस्मात्तद्विमानेवेति। स्वार्थपरार्थान्याह। उभयांगानीति। पक्षे व्याप्यवर्तमानत्वं पक्षधर्मत्वं। सपक्षे व्या
 प्येकदेशे वा सत्त्वं सपक्षे सत्त्वं। विपक्षे सत्त्वे स्मिन्नवर्तमानत्वं विपक्षे व्याप्यवृत्तिः। पक्षे साध्यस्य प्रमाणान्तरेण बाध
 विरहो नाभितविषयत्वं। असत्यतिपक्षोः स्वतस्य सावस्तत्वं। साध्यभावसाधकप्रत्यनुमानरहितत्वमिति
 यावत्। अनुमानपरिशोधनायाह। तदाभासाइति। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुः सिद्धः। तद्विहितो सिद्धः।
 साचपक्षाभावादाश्रयासिद्धः। पक्षधर्मताभावात्स्वरूपसिद्धः। व्याप्यभावाद्याप्यत्वासिद्धः। इति विधाक्रमेणो
 दाहरणानि। गगनारविंदसुरभिजरविंदत्वात्। सरोजारविंदवत्। अनित्यः शब्दश्चास्तुवत्वात्। विमतं
 सर्वक्षणिकं प्रमेयत्वादिति। साध्यसाधनायप्रयुक्तो हेतुर्यदि तद्विपरीतसाधयतितदाविरुद्धः। यथाश
 ब्दो नित्यः कृतकत्वादिति। अनुगताविलस्मान्निष्पत्तीः। तदशेषानि श्रववाची। एकेन साध्यरूपेणोतः
 सहचारनिश्चयानघटते यस्य सौ नैकांतिकः। सच त्रिविधः। यथा अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति। साधा
 रणानैकांतिकः। नित्यापृथिवीगंधवत्त्वादित्यसाधारणः। सकलसपक्षविपक्षव्याप्यत्वात्। सर्वमनि
 त्यं प्रमेयत्वात्। इत्यनुपसंहारी। व्याप्युपसंहारस्तुलाभात्। तत्र बद्धत्वाभासपक्षोः साधारणानैकां
 तिकत्वानध्यवस्यति शदेनोच्यते साध्याध्यवसानायनाकमित्यनध्यवसितः। सच बद्धत्वाभासानभ्यु
 पगच्छताचार्येण यथयुक्तः। उदाहरणं तु पृथिवीनित्यागंधवत्त्वात् अत्र सपक्षादाकाशदेविपक्षाज्वा
 देव्यावृत्तत्वेन साध्यस्य निश्चितुमशक्यत्वादनध्यवसितइति उच्यते काकस्यात्वयः। पगमेपदिष्टोनि
 दिष्टः काकात्वयापदिष्टः यथानुलंते जीवस्तुलाज्जकवदिति प्रयोगो वस्तुत्वानुल्लस्यो र्याप्तिग्रहण

समयएव प्रत्यक्षेणानुसृतप्रतियोगितयोः एतत्तद्विद्वद्धारणीयं प्रतियोगिनिरूपणं विना। अभा
वनिरूपणासंभवात् ततो बहवताम्यापि ग्राहिणा प्रत्यक्षेण तेजस्य एतत्तद्विद्वद्धारितं स्यान्निरूपणा
संभवात्। तथा च प्रक्षेपविपरीतत्वनिश्चये सति तद्विरोधेनानुमानकाकस्यात्यये प्रयुक्तत्वात् अ
स्य काकात्वापदिष्टत्वं। नन्वयमाश्रयसिद्धेरेव तेजसं साध्याभाववत्त्वेन निश्चितत्वात्। संहर्षमा
ध्यायितपक्षत्वात् संभवात्। प्रक्षेपेन विपक्षत्वेनानेकान्तिकपक्षात्। अतो नायं बाधितापरपर्यायः काका
तथापदिष्ट इति चेत् सत्यं तथापि पक्षे साध्याभावप्रमानंतरेणासिद्धादेरनवगमात् साध्याभावप्रमारूपवा
द्यस्योपजीव्यत्वात् यत्कं। तथाप्यसंकीर्णोदाहरणं किमिति चेत् श्रूयतां। अयं पर्वतो धूमवात्वात् इत्येता
वदेवानुमानं। अत्र महानसीयादिबद्धिः पर्वते बाधादेवनसिध्यति। असिध्यादेस्तत्राभावात् अतो न्यदी
योवदिरन्यत्र साध्यमानः काकात्वापदिष्टत्वादेवनसिध्यति बाधकाकस्यापदिष्टत्वयोः पर्यायतैव।
साध्याभाववन्नयाप्रमिते पक्षे उक्तयोः प्रयोगात्। प्रकारणयोः प्रकृतयोः साध्यतदभावयोः सप्तः प्रकरणस
मः साध्यविरोधित्वेन तदभावस्यापि प्रकृतत्वात् उदाहरणं तु। अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वा
त्। नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्सपक्षवदिति। ननु व्याप्यरोपे व्याप्यकारोपस्तर्कः यथा धूमवानु
माने धूमोस्तु बद्धिर्मा भदिति वद्व्याभावस्य व्याप्यस्य प्रतिवादिनारोपे कृतं सति यद्यनग्निस्यात् तर्हि नि
धूमोपि स्यात् धूमभावस्य व्यापकस्यारोपः सच किमिति नोदिष्टः। तथा स्वप्नो नाम निद्रादुष्टमनोर्ज
न्यं ज्ञानं। सच कुतो नोदिष्ट इत्यत आह तर्केति। तर्कस्तान्तरं शय एव। यद्यनग्निसर्हि निधूम इत्यत्र य

वदिमान्

यल्लिङ्गितत्वेनाग्निमत्वे धूमवत्वं संभवति इत्यपि प्रतीयते। अतो स्तित्वनास्तित्वकोटिद्वयविषयत्वात्।
यदादृश्यते च धूमः तस्मादग्निरप्यस्येवेति विपर्ययपर्यवसानांतस्तर्कः। तन्न न स्यादस्ति चेति कोटिद्वये
विषयत्वस्य स्पष्टत्वात्। स्वप्नस्तु गगनक्षणाद्यविद्यमानं विद्यमानत्वेनासंनिहितं गजादिसन्निहितत्वे
न दर्शयत् विपर्यय एव तद्वक्षणाकांतत्वात्। नन्वयं घट इति विशिष्टं सविकल्पकं ज्ञानं। प्रथमाक्षसन्नि
पातजज्ञानं निर्विकल्पकं। एतद्वयं किमिति नोदिष्ट इत्यत आह सविकल्पेति। रजते एवेदं रजतमिति सवि
कल्पकं प्रमा। अरजते रजतज्ञानमप्रमा इत्यर्थः। निर्विकल्पके तु प्रमाया मेवावर्तते। तस्य प्रथमाक्षसन्नि
पातजस्य वस्तुस्वरूपनाचविषयकस्य क्वाप्यभावात्। सर्वज्ञानं धर्मिण्यभावं प्रकारे तु विपर्यय इति न्या
यात्। निर्विकल्पकस्य च प्रकारस्मादभावात्। ननु सोऽयं देवदत्त इत्यतीतवर्तमानदेशकाकविशिष्टविषय
कं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञादृष्टवस्तुविषय इत्याह्यमिति ज्ञानमुपादानबुद्धिः। अनिष्टेत्याज्यमिति द्यबुद्धिः। त
दुभयरहिते उपेक्षाबुद्धिः। एतच्चतुष्टयं कुतो नोदिष्ट इत्यत आह एयमिति प्रमाया मप्रमाया चोत्तमविद्वे
वशब्दार्थः। अथेवमित्यन्वयः। बाधितानामप्रमायां अबाधितानां प्रमायामित्यर्थः। ननु तथापि बाध्याकी
प्रदेशे पुरुषेणानेन भवितव्यमित्युह ज्ञानं किं संज्ञको यं रक्ष इत्यनध्यवसायं ज्ञानं। अनयो कुतो नोद्देश
इत्यत आह। उहेति। अंतर्भाव इति शेषः उहस्य पुरुषेण भवितव्यमित्यनभवितव्यमित्यपि कोटिस्फुर
ति इति संशयलं व्यक्तमेव। किं संज्ञको यमित्यत्रापि चतुःपनसो वेति विकल्पस्फुरणात्। अनध्यव
सायोपि संशय एवेत्यर्थः। ननु तर्कादीनां यदि संशयोऽतर्भावस्तर्हि तत्तलक्षणे नैव तेषां लक्षितत्वात् न पृथ

कूलक्षणाभिधानं युक्तं। अंतर्भावनीयतर्कादिज्ञानाय तलक्षणकथनमिति चेत्। ऊहोदरधितद्वाक्ये। नाम
हस्तीनायेत्युक्त इति चेत्। ना। ऊहोदरस्वत्वेन लक्षणानभिधानात्। तद्विपरीतस्तेनान्येषां सदभिधानादिति।
॥ ७ ॥ कमप्राप्तं सुखविभजते॥ सुखमिति॥ ऐहिकपरलौकिकं चेति द्विविधमित्यर्थः। संसारिकशब्द
ननु सुखमिहितहेतके। दुःखस्य सर्वस्यापि सासारिकत्वात् न भेदकथनमात्रेणाशंसा कल्पमुच्यते। इत्यादिषु
योः सुखदुःखविषयत्वं साध्यविषयत्वं। स्वकृचंदनादिकंदकादिविषयत्वं साधनविषयत्वं। विहितमग्निहोत्रा
दिनिषिद्धं कर्मिजभक्षणादि। उदासीयलौकिकतो जनादि एतानि विषयो यस्य स तथा। सत्रेधा इत्यर्थः। स
माहारस्य कथमिव रूपस्य तत्तथा। एकैकभाषापेक्षया राशीकृतस्य माषस्य गुरुत्वाधिक्यदर्शनात्। अ
तः समाहारस्य गुरुत्वगोपाधिकमित्यर्थः। ननु गुरुत्वं मेकमनेकवृत्तिद्रव्यसमाहारमात्रादधिक्योपपत्तेः।
अतो न व्योसज्यवृत्तिर्वागीकारः॥ एकावयविनिर्घटकद्रव्यनिर्घट। अवयविपदेन द्रव्यस्य विवक्षितत्वात्।
अन्यथा परमाणुगुरुत्वं संग्रहो न स्यादिति तथा चेत्। द्रव्यनिर्घटं गुरुत्वं द्रव्याणामनेकेषां समाहारात् गुरुत्वं
पिसमाहतमिव दृश्यते इति। सासिद्धिकं स्वभावात् सिद्धं। द्रव्योत्पत्तिरसमनंतरमेवोत्पत्तिरिति नित्यावत्।
तच्च जलनिर्घटं। नेमिनिकमग्निसंयोगाज्जायमानं घृतादिपार्थिवं निघटसुवर्णादि तैजसनिर्घटं। स्वाभो
विको कज्जके। ओपाधिकस्तेलादौ। जलसंबंधेन जलप्रतीयमानत्वाद्। वेगशरादौ। भावनानुबुध्यज
न्यास्मृतिजनिकमिति। स्थितत्वात् प्रकटति स्थितस्य पूर्वविधमानस्या वस्त्वाविशेषकस्य स्था
पकः। यथा कगदो वेष्टनक्रियादिजनकः। यद्देष्टुं रूपं प्रवर्तयति स प्रवर्तकः। अनिष्टाच्च निवर्तयति

यः स निवर्तकः। प्रकटमलसानमतो यस्य स तथा अरुत प्रायश्चित्तस्य कर्मणो भोगादेरुच्यते। नमस्कारे
णमंगकमुच्यते। तेन प्रतिबंधकदुरितरूपा धर्मनामाः। आदिपरात् प्रायश्चित्तं गृह्यते। कृते प्रायश्चित्ते बलं
हृत्वादि धर्मेन स्थितिः। वर्णात्मको गकारादि। अवर्णात्मको मृदगधेस्यादि। गुणानस्य नित्यत्वादिरूपेण ताप
रविभागाज्ञानेति अन्यदतिरूपरसस्पर्शसंख्येकत्वपरिमाणं — पृथक् गुरुत्वं द्रव — स्नेहा — गुणतामि
लकार्यगते इति। युदीक्षाप्रयत्ना ईश्वर — सेनसंगरा इत्यर्थः। प्रकाशयैरेणाधिते —
उभयस्या इति ईश्वरेणापकाः। अनीश्वरात्मन्यव्यापका इत्यर्थः। अन्ये रूपादय आश्रयथापकाः स्वधार
मभिध्या — विहितान्युक्षेपणादी अर्घ्यपक्षेपादयति विद्वानि सत्त्वक्षेपादीनि। उदासीनानि
त्वावक्षेपादीनि। पापलस्यानुक्तं विभागाभाहसामान्यमिति। — ज्ञातिः परे व व्यापकत्वात् द्रव
त्वादीनि घटत्वाद्यपेक्षया पराणि गुणत्वादीनि निलयत्वाद्यपेक्षया परादि कर्मत्वादीनि जातिस्ताणीत्य
र्थः। कर्मत्वादीत्यादिपदात्पृथिवीत्यादिगृह्यते। पाकादिक्रिया संबंधात्वात् कलाद्योपाधिकमित्यर्थः
॥ प्राग्भाषादीनामविभागे हेतुमाह। प्रतियोगीति। प्रतियोगिना मनंतत्त्वाद्भावाप्यनंता इत्यर्थः॥ ननु
मध्यत्वं नाम पदार्थोत्तरंकुतो नोद्दिष्टमित्यत आह मध्यत्वमिति। सन्निकृष्टविप्रकृतयोः परापरबुद्धि
कारणयोरेभावे मध्यत्वे तु हेतुजायमानत्वात् स्यात्तावेतर्भाव इत्यर्थः॥ नन्वंधकारपदार्थोत्तरं वरीव
तीति। सनतावदुणादिषु कर्तृरूपत्वात्। क्रियावत्त्वाच्च गुणादीनां तदभावात्। तदुक्तं। प्रशस्तपादभाष्ये

ननु मनसा सहृदयिभ्यादिननुद्वयं नर्त्त अन्तर्त्तर्त्त अन्तर्त्तर्त्त। तेषामेव वचनानां क्रियावत्त्वं। अन्येषां निःक्रियत्वमिति
 मेधाः कथं नोक्तः इत्यत आह पदं इति। एवं द्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यं वैध
 र्म्यं तत्त्वज्ञानं निश्चयसहेतुरिति सत्त्वोक्तपदार्थानुद्दिश्य तत्त्वेष्वप्युक्तं। एतेषामिति उक्तानां पदार्थानां
 मिलनं। तत्त्वपदस्य रूपादर्थमाह। तत्त्वमिति। आरोपितश्रुतिरजताशवति आतिपरिहारायानारोपित
 मिति विशेषणं। तत्त्वरोपितत्वान्नातिमाप्तिः। ज्ञानपदस्यानुप्रवर्ततामाह। तस्येति। तदन्तरं तदमाह।
 सचेति। अनुप्रवर्त्यर्थः। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु राक्षसात्पर्यविधारणं श्रवणं। असंभावनाविपरीतता
 वनानिशासेन युक्तिभिरनुचितं मननं। श्रुतस्य मतस्य तथैव ध्यानां निदध्यासनं। इदमिदमेवेत्यपरोक्षज्ञानं
 साक्षात्कारः। एते लक्षणं स्वरूपं यस्यानुप्रवर्त्य स तथा। निःश्रेयसपदार्थमाह निश्चयसंपुनरिति। समस्तानां दुः
 खानामभावः समस्तदुःखाभावस्तस्मिन् ज्ञानस्य कार्योपितत्कार्योपीति। दुःखविशेषणं मिथ्याज्ञानं त
 देवकारणं चेति मिथ्याज्ञानकारणतस्य प्रध्वंसः तैस्तस्मान्नाधिकरणमाधारेण सत्ये तत्कार्यं समस्तदुःखाभा
 वस्य स तथा तत्त्वज्ञानेनोत्पाद्यश्चासौ मिथ्याज्ञानकारणप्रध्वंसमानाधिकरणतत्कार्यं समस्तदुःखाभाव
 श्चेति कर्मधारयः तत्र तत्त्वज्ञानोत्पाद्यं समस्तदुःखाभाव इति निश्चयसंपदप्रवृत्तिनिमित्तं। इतरं समस्तदुः
 खाभावसामग्रीकथनं। प्रवृत्तिनिमित्तमेव निश्चयसलक्षणमिति। तत्र पदभावावस्थवमोक्षत्ववारणाय दुः
 खस्येति पदं। अहिकटकादिजमितदुःखाभावस्य संपुत्तौ वर्त्तमानदुःखाभावस्य वमोक्षत्वमाप्तदितिस
 मस्तेति पदं। एवमपि वक्ष्यमाणं शरीरादि समस्तदुःखाभावो विद्यते तत्रैव इति न दारणाय तत्त्वज्ञानोत्पाद्ये

३

९३

निप्रकयेतु शरीरोदरप्रतवः दृष्टादिभिर्निर्जः न तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति नातिमाप्तिः ननु तत्त्वज्ञानस्य समस्तदुः
 खाभावोत्पादने किं द्वारमत आह मिथ्याज्ञानकारणप्रध्वंसेति। तत्त्वज्ञानेन दुःखाभावो जननीयमिथ्याज्ञान
 प्रध्वंसो वं तस्यापार इत्यर्थः। कार्यकारणपदार्थमिथ्याज्ञानकारणप्रध्वंसे तत्कार्यदुःखध्वंसस्यावश्यभा
 वः देवदत्तमिथ्याज्ञानध्वंसेऽपि ज्ञातसमस्तदुःखाभावो नास्तीति समानाधिकरणेत्युक्तं। यस्मिन्नात्मनि
 मिथ्याज्ञानध्वंसः तस्मिन्नेवात्मनि समस्तदुःखाभाव इत्यर्थः॥ १२ ॥ ॥ ननु कोयं समस्तदुःखाभावः किं
 प्रागभावः उत प्रध्वंसाभावः उतान्योन्याभावः। किं वा संप्रतभावः। नाद्यंतोतयोरनुत्पत्तेरुपार्थत्वात् पुरुष
 कृत्यत्पाद्यो हि पुरुषार्थः। प्रागभावो संप्रतभावयोरनादित्वेनानुत्पाद्यत्वात् किं न। दुःखाभावो संप्रतभावस्य सम
 स्तदुःखाप्रागभावस्य वा आत्मन्यसंभवात् बहूनां दुःखानां तत्र निष्पन्नत्वात्। नापि दुःखप्रध्वंसे मोक्षः।
 संसारदशायापि दुःखमात्मनो भवतीति तदन्योन्याभावसंज्ञावेन मुक्तत्वं प्रसंगात्। नापि दुःखप्रध्वंसे मोक्षः।
 स्वपूर्ववत् तत्कारणादेव प्रध्वंससंभवात्। आगामिशरीरादेस्त्वनुत्पन्नत्वेन ध्वंसासंभवात्। आगामिशरी
 रादिके उत्पाद्यतत्त्वध्वंसे तत्त्वज्ञानस्यापि दुःखजनकत्वं प्रसंगात्। तस्मात्समस्तदुःखाभावो मोक्षः नृप
 पन्न इति चेत्। अत्रोच्यते। आगामिशरीराद्यनुत्पादरूपदुःखाप्रागभावो नृपस्य। तत्त्वज्ञाने हि सत्यामिश
 रीरादिकं नोत्पद्यते न तस्यानुत्पाद्यत्वेनापुरुषार्थत्वं। प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखानुत्पादवत्। तस्यापि प
 रिपाठनरूपसाध्यवत्संभवात्॥ तत्त्वज्ञाने हि सति दुःखकारणमिथ्याज्ञानादि ध्वंसात्। प्रागभावस्योत्तर

गा

नानाभावाः सामान्यपदमिति व्युत्पत्त्येव स्तवितं। एवमपि सामान्यमपोहवादि निरासायेति दृष्टव्यं। तदपि सामान्य
परं जातिपरं तेन द्रव्यत्वं जातिर्नास्ति व्यञ्जकत्वादि विवदन् प्राभाकरो निरस्तो वेदितव्य इति स्वयम् द्रव्यत्वं जातिव्यञ्ज
कमाह। गुणवत्समवायिकारणत्वेति। जात्यनाभावाद्वा वृत्तस्तदाधारगतो धर्मव्यञ्जकः। यथा गोत्वस्य साक्षात्त्वम्। तथा गुण
वत्समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वस्य व्यञ्जकम्। यत्र यत्र गुणवत्त्वं तत्र तत्र द्रव्यत्वमिति उद्देशसहकृतेन प्रत्यक्षेण रत्नतत्त्ववत्तद
व्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः। यद्वा एतदपि लक्षणद्वयमेव। न चोत्पत्तेर्द्रव्येक्षणमात्रं गुणरहिते गुणवत्त्वं अप्यापकमिति वाच्यं।
कदाचित् तद्गुणवत्त्वस्य लक्षणत्वात्। यद्वा गुणात्वं नाभावविरोधिमतं गुणवत्त्वविवक्षितं। गुणात्वं नाभावविरोधिना
गुणस्तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावात्। तद्वत्त्वलक्षणार्थः। तथा चोत्पत्तिसमवेदिगुणप्रागभावोऽस्ति अतो नाप्याप्तिरित्यर्थः।
एवं समवायिकारणेऽपि दृष्टव्यं। न चाप्यापकमुभयम्। गुणादावुभयाभावात्। गुणत्वजातिव्यञ्जकत्वमाह। जातिमत्त्वं
इति। जातिमत्त्वं च नात्मका समवायिकारणत्वं गुणत्वजातिव्यञ्जकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं। जातिरस्मिन् न स्ती
ति जातिमान् तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति च कर्म तदात्मकं न भवति इत्येव च नात्मकत्वे सति समवायिकारणम्। स
मवायिकारणत्वं धर्मिणा धर्मो लक्ष्यते। तद्वद्विद्वत्स्य धर्मः। गगनारविन्देति व्याप्तिवारणाय समवायि इति गगनारविं
दं कारणमेव न भवति गुणस्तु कारणं भवति समवायिकारणं तु न भवतीत्यर्थः। समवायिकारणत्वेन रहितं कर्मापि भवति
तत्तद्भूतसायाचकनेति। कर्म तु च नात्मकमिति तद्वाच्यं। एवमपि सामान्यादौ प्रसंगः। तद्धारणाय जातिमत्त्वे स
तीति सामान्यादि च तु दृष्टं तु जातिरहितमिति न दोषः। कर्मणि द्रव्ये चातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयतृतीयपदे। कर्मत्वजा
ते व्यञ्जकमाह। आद्येति। आद्यो यो संयोगविभागो संयोगजविभागजव्यतिरिक्तो तयो रसमवायिकारणत्वं कर्मत्वं
व्यञ्जकमित्यर्थः। नकारस्त्वर्थः। व्यञ्जकत्वावशं निरासत्वात्। यद्वा लक्षणांतरं। वः समुच्चयार्थः। कारणमानं न दृष्टादिति

व्यापकमतो असमवायीति। एवं च रूपादौ। रूपादेरपि तत्त्वादि गतस्य पदार्थिगत रूपादिकं प्रत्यक्षं समवायिकारणत्वात्।
अतः आह। संयोगविभागेति। एवमपि आद्यसंयोगविभागयोरतिव्याप्तिः। तयो रपि संयोगजसंयोगविभागज
विभागोऽस्ति असमवायिकारणत्वात्। अत आद्येति। आद्यसंयोगविभागकारणत्वं तदाधारद्रव्यस्य स्तीति च त
द्धारणाय समवायि इति कारणपदं स्पष्टार्थः। सामान्यादिषु जात्यभावात् न जातिगर्भमित्ये कैकमेव लक्षणम्। त
त्र सामान्यं लक्ष्यते। नित्यमिति। समवेतमित्युक्ते रूपादावतिव्याप्तिरत आह रनेकेति। एतावत्युक्ते संयोगेति
व्याप्तिरत उक्तं नित्येति। नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमित्युक्ते अनेकेषां विशेषाणां अनेकसमवेतत्वं नित्यत्वं
चास्तीति अत्रातिव्याप्तिवारणाय एकमिति केचित्। तदपरेन सहते। नित्यमनेकसमवेतमित्येतावदेव विशेष
पेक्षतिव्याप्तिनिरासः। प्रत्येकं तेषु तदभावात्। अतस्वरूपकथनायैवैकमिति। यद्वा इदमेकं लक्षणांतरं।
लेकशब्देऽस्तीत्येते। लक्षणांतरं तु स्वयमुक्तम्। ऊहस्तु भावत्वे सति समवेतं विशेषान्यत्। निः सामान्यं सामा
न्यमिति। विशेषलक्षण एकव्यक्तिवृत्तिरित्युक्ते रसादौ अतिव्याप्तिः। तद्धारणाय सामान्यरहित इति। समवाया
देतद्धारणायैकव्यक्तिवृत्तिरिति। नन्वेकव्यक्तिवृत्तेरपि सामान्यस्यैकव्यक्तिवृत्तित्वमस्येवेति तत्रातिव्याप्ति
रिति चेत्। सत्यं। एकव्यक्तिमात्रं निश्चितं तत्समवेतत्वं तस्य विवक्षितत्वा न्न दोषः। समवायलक्षणे संयोगेति
व्याप्तिवारणाय नित्येति गगनादौ तद्धारणाय संबध इति। न चात्माकाशसंयोगेति व्याप्तिस्तस्य नित्यत्वादि
तिवाच्यं। अन्यतरकर्मात्मकमणोस्तत्कारणयो रत्माकाशवभावेन तयो रसंयोगाभावात्। तस्य नित्यत्वे
मानाभावाच्च। द्रव्यत्वेन संयोगसाधने विभागोऽपि तेनैव सिध्यति। तथा च कुतः संयोगस्य नित्यत्वमिति। अभावं

लक्षयति। प्रतियोगीति। स्वाभावविरहात्प्रतियोगी। प्रतियोगिज्ञानाधीनं ज्ञानं यस्य स तथा। अधीनत्वं जन्यत्वं
ज्ञानाधीनं ज्ञानोभाव इत्युक्ते समवायेति व्याप्तिः। तस्यापि संबंधितानाधीनज्ञानत्वात् अत उक्तं प्रतियोगीति। इदानीं
अबंतरविभागानुक्रमेण लक्षणान्याह। पृथ्वी आदिना। पृथिवी लजातिव्यंजकमाह। गंधवतीति। गंधवत्पृथिवी
त्वस्य व्यंजकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं। नवमणिबज्रादौ अव्याप्तिः। तत्रापि पाकजरूपेण गंधवत्त्वानुमानात्। अथ
ह्यवज्जादिभस्मनि गंधवत्त्वोपलभात्। तस्य परमाणुषु गंधवत्त्वमनुमीयते। तत एव बज्राद्यैरभकारा इति। तत्रा
पि गंधवत्त्वसिद्धिः। न च कादावति व्याप्तिः। तत्र गंधवत्त्वस्य च पाकदिपार्थिवोपाधिनिमित्तत्वात्। अथ व्यंज
कमाह। शीतस्पर्श इति। शीतस्पर्शवत्त्वं अथ व्यंजकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं। तत्र स्पर्शवत्त्वं पृथिव्यादाव
ति व्यापकमत उक्तं। शीतेति। शीताभाव इत्युक्ते सामानाधिकरण्यात्। गुणानुपनिर्देशनमस्यात्। तद्वा
रणा यस्पर्शेति। एवं वशीतस्पर्शस्योपलब्धिबुद्धीद्विणा भेदप्रतीतेरभेदभ्रमोभवतीति। न च चंद्रेति व्याप्तिः।
तत्र हि चंद्रमंडलं उकारं भकाववोपपद्यते। न च कावयवगतशैत्यं संयुक्तं समवायात्प्राप्यते। न तु स्वाभाविकं शैत्यं।
न चोत्प्रेतक इति व्याप्तिः। तत्रापि बुद्धिस्पर्शेन तस्यातिभवात्। बलवत्त्वजातीयसंबंधस्याभिभावकत्वात्।
एवं तेजोलक्षणेऽपि द्रष्टव्यं। न च तेजोलक्षणं चंद्रसुवर्णादौ अव्यापकं चंद्रं। जलस्पर्शाभिभूतस्य सुवर्णा
दौ तु पार्थिवस्पर्शाभिभूतस्य लक्ष्यस्य सत्त्वात्। वायुत्वव्यंजकमाह। अरूपेति। अरूपस्पर्शवत्त्वं व्यं
जकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं। तत्र स्पर्शवत्त्वं तेजः प्रकृतिवति व्याप्तमतोऽरूपेति। अरूपवत्त्वमा
काशादावति व्याप्तं। अतः स्पर्शवानिति। अकाशादौ अबंतरजाते रभावादेकैकमेवलक्षणमाह। शब्देति।

आत्मादावति व्याप्तिवारणाय शब्देति। शब्दवदित्युक्ते न कोपि दोषः। तथापि तस्याभावे मते सिद्धद्रव्यत्वनि
रासेन गुणत्वसत्त्वनायगुणपदं। शब्दो गुणः बहिरिंद्रियव्यवस्थारहितत्वात्। रूपवदिति शब्दस्य गुणसिद्धिरित्य
र्थः। आदित्यपरिवर्त्तनं सूर्यपरिस्पंदः। तेनैवात्माद्ये परत्वापरत्वेन चोरसंवायिकारणं। काळपि न संयोगः।
तदधार इत्यर्थः। अनधिकरणं काळ इत्युक्ते संभवः। काळस्यापि द्रव्यत्वाधिकरणत्वात्। यद्वा घटत्वानधिकर
णेपदेति व्याप्तिस्तत उक्तं परत्वापरत्वेति। तयोर्गणितं निष्ठत्वेन काळस्य तदनधिकरणत्वं एतावत्युक्ते समवायेति
व्याप्तिस्तत उक्तं आधार इति। एवं च कर्मण्यति व्याप्तिस्तदर्थं कारणेति तथाप्यनिवृत्तिः। तस्यापि ज्ञानकारणकर्म
त्वाधारत्वात् न तोऽसमवायीति कर्मणितु कर्मत्वाधारत्वेऽप्यसंवायिकारणाधारत्वाभावान्न दोषः। असमवा
यीत्वानुक्ते गगनादावति व्याप्तिवारणाय परत्वापरत्वेति। एतावत्युक्ते दिशितत उक्तमादित्येति आधारपि उति व्या
प्तिरतोऽग्रतरं परत्वापरत्वेति एतच्च परत्वगर्भमपरत्वगर्भचलक्षणद्वयं द्रष्टव्यं। एवं दिग्लक्षणमपि ज्ञेयं एता
वास्तुविशेषः। काळेति व्याप्तिवारणाय दित्यसंयोगानुत्पाद्येति आत्मानं लक्षयति आत्मेति। आत्मवत्त्वव
त्वात्मवत्त्वसंताभावाप्रतियोगिद्रव्यत्वान्यजातिरात्मत्वं सामान्यतद्योगीत्यर्थः। आत्मत्वव्यंजकमाह। बु
द्धि इति। बुद्धिगुणो यस्य तस्य भावस्तत्वं तच्चात्मत्वव्यंजकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं तत्र गुणात्मत्युक्ते सं
भवः। गुणवानात्मा इत्युक्ते गगनादौ गच्छति तद्वारणाय बुद्धीति गुणतिस्यैवार्थः। अथवा बुद्धिरात्मेत्य
भिहितेनैव बुद्धिश्च द्रव्यगुणपदं। तथात्वे चात्मनोऽनित्यत्वप्रसंगादिति यद्वा गुणवदिति सामान्यलक्षणा
नुगतिद्योतनार्थगुणपदं। मनसोलक्षणमाह। मनस्त्विति। गगनावति स्पर्शवत्त्वात्संताभाधिकरणक्रियाव

वैवर्त्तः पृथक् लक्षयति। पृथक्तेति। अपेक्षाबुध्यसाधारणसमयवृत्तिगुणवृत्त्यस्य ताभावाद् वृत्तिर्योगिसंख्या
 वृत्तिसंज्ञातिः पृथक्। तद्व्यञ्जकमाह। पृथक्तेति। पृथग्व्यवहारो हृदयमस्मात् पृथगित्येव रूपः। संयोगलक्षय
 ति। संयोगलक्षयति। दृष्ट्यासमवायिकारणवृत्त्यस्य ताभावात् प्रतियोगिगुणत्वात्तरजातिः। संयोगलक्षयति। तद्व्यञ्ज
 कमाह। असित्वेति। इति लक्षणपक्षे समवायेति व्याप्तिवारणायोनित्यं पदं। रूपत्वादौ तद्व्यवहारसंबन्धपदं।
 विभागलक्षयति विभागलक्षयति। क्रियासमवायिकारणकद्विष्टगुणवृत्तिसंयोगावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजा
 तिर्विभागलक्षयति। विभक्त्यवहारो हृदयमस्मात् द्विष्टकिमिति प्रत्ययं व्यपदेशो॥ परत्वापरत्वलक्षयति। परत्वेति। परत्वं
 ति। अपरत्वगुणावृत्तिसककपरत्वगुणवृत्तिजातिः परत्वं। परत्वावृत्तिसककापरत्ववृत्तिजातिः अपरत्वं।
 परापरव्यवहारो वृत्तरूपादौ॥ संनिरुद्धविप्रलक्ष्योऽपरापरप्रत्ययव्यपदेशो। लक्षणपक्षे व्यावृत्तिः
 पूर्ववत्। बुद्धिलक्षयति। बुद्धित्वेति। सुखावृत्तिसककबुद्धिवृत्तिजातिर्बुद्धित्वेव नुत्तरत्रापि जातयुद्ध्याः॥
 लक्षणपक्षे आत्माश्रयइत्युक्ते सुखादावृत्तिव्याप्तिरत आह। प्रकारादिति। वद्व्यादिप्रकाशे तद्व्यवहारात् आत्मा
 श्रयइति सुखलक्षयति सुखत्वेति। लक्षणपक्षे सुखं वेद्यमित्युक्ते दुःखतत्साधनादौ प्रसंगः। तदर्थमनु
 कूकेति। एवमसति सुखसाधने प्रसंगस्तदर्थनिरूपार्थीति। निरूपार्थिकत्वं मनस्यद्वारकत्वं सुखसाधनं
 तु सुखहारेणैवानुकूलमिति नातिव्याप्तिः। नहि बन्धननिदाघे सुखसाधनमिति हेमंतशिशिरयोः शी
 तार्त्तनाप्यनुपपत्तौ सुखाद्यर्थत्वेनैव न स्वस्वतः सुखं तु जायमानं सत् स्वभावत एव अनुकूलवेद्यमि
 ति। दुःखलक्षयति। दुःखत्वमिति। लक्षणपक्षे सुखादावृत्तिव्याप्तिवारणायप्रतिकूकेति। दुःखसाध
 नेऽहिंकरकादौ तद्व्यवहाराय निरूपार्थीति दुःखसाधनं तु दुःखहारेणैव प्रतिकूलमिति नात्र प्रसंगः। विष

विषवेद्यैः सर्पादेरपि गृह्यगृह्यमाणत्वान्तेषां प्रतिकूलत्वान्तेषां प्रतिकूलत्वदर्शनादिति। इच्छां लक्षयति। इच्छात्वे
 ति। अर्थयते प्रार्थयत इत्यर्थः। ग्रहादित्वात् तन्निर्गमः तस्य भावः। अर्थित्वं प्रार्थन इति यावत्। तदवलक्षणस्वरू
 पं यस्याः सातथास्पदं ज्वकति इति ज्वकनः स एवात्मा स्वरूपं यस्याः सतथाक्रोध इत्यर्थः। प्रज्वकनात्मकत्वं य
 थाश्रुतं वद्व्यादावप्यस्तीति गुणप्रकरणादुपपदं संबन्धनियमितिनानातिव्याप्तिर्यद्वाऽस्मिन् गुणप्रकरणत्वादा
 त्माश्रयपदं संबन्धनीयं। प्रयत्नलक्षयति। प्रयत्नेति। अहंप्रयते। अहंकारो मीत्यादिव्यवहारः प्रयत्नव्यवहा
 रः। शेषमुगमे। गुरुत्वं लक्षयति। गुरुत्वेति लक्षणपक्षे कारणगुरुत्वं इत्युक्तेऽदृष्टादौ अतिव्याप्तिः तदर्थमस
 मवायीति। एवमुक्ते संयोगादौ प्रसंगस्तत उक्तं पतनेति। पतनं नामाधः संयोगफटिका क्रियातस्यासमवा
 यिकारणमित्यर्थः। एतावत्युक्ते नोदनाभिध्यातादिसंयोगे पतनहेतावतिव्याप्तिस्ततनुक्तने कर्त्तृतीति एक
 वृत्तित्वं रूपादावप्यस्तीति पतनेत्यादि एकवृत्तिपतनकारणमित्युक्तेऽदृष्टादौ ततो समवायीति। द्रवत्वं ल
 क्षयति। द्रवत्वेति। रूपवद् निगमनावृत्तिरपेक्षाबुद्धिजन्यसामान्यगुणवृत्तिगुरुत्वात् न्यगुणत्वात्तरजा
 तिर्द्रवत्वं लक्षणपक्षे रूपादावृत्तिव्याप्तिवारणाय स्पन्दनेति। स्पन्दनं श्रवणं। एतावत्युक्ते संयोगादौ तदर्थ
 मेकवृत्तीति एकवृत्तिवतत् स्पन्दनासमवायिकारणवैतिविग्रहः। स्नेहलक्षयति। स्नेहेति। लक्षणपक्षे द्र
 वत्वेति व्याप्तिः। तद्व्यवहाराय द्रवत्वान्यमित्युक्तिः। द्रवत्वजात्यनधिकारणमित्यर्थः। द्रवत्वान्यदित्युक्ते रूपादौ
 प्रसंगः ततः संग्रहेति। संग्रहे नाम चूर्णीदेः पिंडीभावः। अदृष्टादावृत्तिव्याप्तिवारणाय साधारण्येति। स
 स्कारलक्षयति। संस्कारत्वेति। स्वस्य संस्कारस्योत्पत्तौ इव स्वयाऽवस्थानस्मात् आपादकः संस्कारो हि वेगो

क्षणमाह। इत्येति। यद्यपि उद्देशानंतरं लक्षणस्य वक्तव्यत्वात् शरीरलक्षणानंतरं भोगादि वदंत्वावयवील
 क्षयितुमुचितः। तथाप्यत्र व्यपदेश्यवृत्तेन प्राप्तत्वाद् द्वितीयप्रदीपन्यायेनोभयत्रोपकारकत्वात् तत्र विव
 क्षितइति न दोषः। इत्यमस्यावयविदुक्तेरभावादावतिव्याप्तिस्तत् कार्येति। एवमुक्ते द्युक्तादौ ततोना
 रंभकमिति। एवं च असंभवः। अस्यावयविनाशरीरादिना स्वगत रूपादेशरंभात्ततो इत्येति। इत्याशंक इत्यु
 क्तेरूपादेशरंभो इत्यमिति। इत्यानारंभकं इत्यमित्युक्ते गगनादौ तत् कार्येति। प्रागभाववदिति प्रागभावप्रति
 योगीकार्यमित्यर्थः। अन्यथा कार्यानंतरं प्रागभावाभावात्। प्रागभावबलं असंभविष्यादिति। भोगेति। भोग
 स्ववक्षमाणस्यायतनमस्यावयवितुत्तरमित्यर्थः। अस्यावयवविशरीरमित्युक्ते भवेति व्याप्तिस्तदर्थमायतनेति।
 एवमप्यनिरुतिः। तस्मापि किंविदायतनत्वम्। अत उक्तं भोगेति। यदा तु वक्षमाणलक्षणानुसार्यायतनशब्दः। त
 दातेनेव व्याचक्षिणः। भोगपदस्वरूपकथनायैव। यदा त्वायतनपदमाधारवाचितदसार्थकमिति वक्तव्यं अथवा
 वक्षमाणलक्षणं भोगायतनस्यैव लक्षणमायतनमात्रस्येति भोगपदसार्थकं भोगायतनमित्युक्ते मनसि अतिव्या
 प्तिः तदवच्छिन्नेत्यात्मनि भोगजननात् अत उक्तं अवयविदिति। एवं च हस्तासवतिव्याप्तिवारणाय धनं लेति ॥ ७ ॥
 भोगलक्षणमाह ॥ स्वेति। स्वस्मिन् भोक्तृरसमवेतये सुखदुःखे तपोरन्यातरस्य सुखस्य दुःखस्य वायुः साक्षा
 त्कारः संभोग इत्यर्थः ॥ साक्षात्कारो भोग इत्युक्ते पदसाक्षात्कारो भोगस्यादत उक्तं सुखेति। एवं दुःखसाक्षात्का
 रेऽतिव्याप्तिः अतो दुःखेति। एवं चासंभवः सुखदुःखयोर्युगपदसाक्षात्काराभावात्। क्रमेण तयोः साक्षात्कारेऽ
 ननु गमउभयत्रानुगतधर्मस्यैकस्याभावादत उक्तमन्यतरेति अन्यतरत्वं तदन्वयलभुमयत्रानुगतमित्य

र्थः ॥ सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोग इत्युक्ते इश्वरसाक्षात्कारे प्रसंगः अतः स्वसमवेतेति। इश्वरस्य शरी
 ररूपभावेन तज्जन्मा दृष्टाभावात् तदधीनयोः स्वसमवेतयोस्तु स्वदुःखं चोरभावात् न तत्साक्षात्कार इश्व
 रस्यैव आशयः ॥ ७ ॥ ॥ आयतनलक्षणमाह। यदवच्छिन्नोति। येन शरीरादिनावच्छिन्नसंबंधे आत्मनि
 भोगो जायते तच्छरीराद्ययतनमित्यर्थः। आत्मन्येति व्याप्तिवारणाय पदवच्छिन्न इति। शरीराद्यनवच्छिन्ने
 त्यत्र भोगाभावात् असंभवमाशंक्याह आत्मेति ॥ ७ ॥ ॥ इन्द्रियं लक्षयति। साक्षात्कारीति। साक्षात्का
 रित्वानंतरं साधकतममित्यर्थः करमिन्द्रियमित्युक्ते छिदिक्रियाकरणे कुठारादावतिव्याप्तिस्तोज्ञानेति।
 एवं सति धूमज्ञानं लिङ्गेति अत उक्तं साक्षात्कारीति। साक्षात्कारिणः करणमित्युक्ते न कोपि दोषः तत्रापि सा
 क्षात्वं धर्मविषयनिष्ठं ज्ञाननिष्ठइति न तत्तरसितुं ज्ञानसानानाधिकरण्यं निर्देश इति मतं व्यनिरासस्तु
 साक्षात्त्वस्य विषयनिष्ठत्वे पदसाक्षात्कारो मीतिज्ञानत्वे ज्ञानुभयो न स्यात् व्यवसायस्यैव तदाकारप्रसंगाच्च
 तिव्यवसायज्ञानस्य साक्षात्त्वस्यानानुव्यवसायस्याविषयत्वान्। यदा साक्षात्कारपदव्युत्पत्त्या वक्षुरा
 द्यवयवेति व्याप्तिवारणाय ज्ञानपदं भोगकारणविषय इत्युक्ते आत्मन्येति व्याप्तिरत उक्तं आत्मन इति आ
 त्मनःसंबंधीयो भोगः तस्य कारणमित्यर्थः। तथा चात्मातिरिक्तं कारणं प्रतीयते युधाराज्ञो धनस्वामिभइ
 सेन इत्युक्ते राजातिरिक्तः प्रतीयते तदयं धनस्वामि तद्वदित्यर्थः। एवमपि इश्वरादौ प्रसंगः ततो असाधार
 णेति दृष्टव्यं ज्ञानमान इति पाठे इन्द्रियादौ प्रसंगवारणाय तद्विशेषणं इश्वरेपि अनेनैव व्याचक्षितं तदा गंध
 वले सत्यात्मनो भोगकारणं पार्थिवो विषयः स्नेहवले सत्यात्मनो भोगकारणमाप्यो विषयः इत्यादि स्वयं

मरुनीयं। तेजसविषयभेदानां लक्षणमाह। पार्थिवेति दिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय पार्थिवं धनमिति इंधनं
 दिपनं चोदयेति व्याप्तिवारणाय भावेति तस्य च शीतपीताद्यभयोः धनत्वान्न दोषः तेजः पदाभावे निषादस्त्वपि
 तन्मायेन कर्मधारय एव स्यात् तथा चास्तवः ततो बहुव्रीहि समासज्ञापनाद्यते जोषदं निषादस्त्वपि तन्माय
 स्त्वित्यत्रोदयेत्यानिषादस्त्वपि जायेति श्रूयते तेन संशयः निषादानां स्त्वपि स्वामिन इति तत्र पूर्वपक्षः
 पक्षि समास एवेति तथा च निषादानां स्त्वपि स्त्रीमीकश्चित्प्राप्तविद्यो बालाणां दिव्यजनीयः सच कर्मण्य
 धिकारि अर्थित्वात् हि हत्वात् अपर्युदस्तत्वात् कर्मधारये अनधितवेदगोश्रद्धाधिकारी वाच्यस्तत्रा युक्तः।
 अपर्युदधिकरणविरोधादिति प्राप्तिप्रत्युच्यते। पक्षी समासाभयघेषमर्थे लक्षणपते लक्षणा हि जघन्या
 वृत्तिः न च लुप्ता पक्षी बोधयिष्यति लोपस्याभावस्तथा बोधकत्वात् कर्मधारये तु न लक्षणा द्वितीयायाः श्र
 यमाणत्वात् सामानाधिकरण्यभूते वक्ष्यस्वाच्चेति प्रथमपदस्योपरितत्रापि विभक्तिः न श्रयते इति चेन्न। अ
 निदेहि विशेषणविशेष्ययोरेकैव विभक्तिः सान्ध्यायमाणा उभयवसंबध्यते अतो नाश्रुतविभक्तिः कल्पनीया क
 र्मधारये तन्मतेः श्रुतापक्षिकल्पनया अतो गौरवं न द्राध्ययनाभावात् अनुधिकारो निषादस्य वृत्तिविबलाद
 वरतावत् रूपावदपेक्षितपठनात् तानात्पथावसायकारो म्निनाधीतेत्यननचापशुद्राधिकरणविरोधः त
 स्य स्त्वपि निषादव्यतिरिक्तविषयत्वेनापि पर्यवृत्तानां सामान्यादिशेषस्य वक्ष्यस्वात् तस्मात् कर्मधार
 यवत्त्वात् स्त्वपि निषाद एव रोद्रा यनतेति सङ्गः। या जनस्य वृत्तिर्न प्राप्तत्वात् याजयेदिति विभक्तिपरि
 णामात् तेजो दिव्यमित्युक्ते जोमादावतिव्याप्तिः ततो जकं धनमिति एवं चोदयेत् अत उक्तं मावेति शेषपरव
 तपूर्वोक्तयो रूपायोरतिव्याप्तिवारणाय पार्थिवं धनमिति सुजमन्य तत्तेज आकरजमित्युक्ते अन्यत्रा

तिव्याप्तिः अतो अनिधनमिति आकरजस्य रूपमाहा तत्रेति। आदिपदादु जनां स्वचतुसी सादयो ग्राह्याः औ
 पाधिककाळभेदस्य लक्षणमाह। सककेति। योगपद्यमुत्पत्तिरित्युक्ते घटपटयो योगमुत्पत्तिः स्यात् अत उक्तं
 कारणेति हि त्राणां कारणानामेकैने अतिव्याप्तिरत उक्तं तैरिति चेन्नैवं उच्यते नंतरं द्यात्मलाभः नत्वा त्मलाभ
 एवात्यतिः अतो युक्तमुक्तं योगपद्यमुत्पत्तिः। योगपद्ये लक्षयति। अनेकेषामिति। संबंधो योगपद्यमित्युक्ते घ
 टपटसंयोगे अतिव्याप्तिरतो क्षणेति। एवं च एकस्यानेकसंबंधे अत एकेति। एवमप्येकस्यैक लक्षणसंबंध
 अतिव्याप्तिरतो अनेकेषामिति प्रसंगादगतं लक्षणं लक्षयति। विभागेति। विभागेनानुद्योयं विभागः कर्मजः।
 तस्य यः प्राग्भावः तेन संबद्धं यत्कर्म तेनाविच्छिन्नोपः काळः सक्षण इत्यर्थः। काळः क्षण इत्युक्ते र्थः। का
 लक्षणमुत्पत्ते सकलकाळक्षणत्वापत्तिः ततो अवच्छिन्नेति एवं च पक्षादो अतः कर्म इति एवमपि हि द्वेषु
 क्षणेषु कर्मयुक्ते चतिव्याप्तिरत संबद्धेति तथा घटसंबंधकमावच्छिन्नं हि निक्षेपेति व्याप्तिः अतः
 प्रागभावेति एवमपि घटप्रागभावसंबद्धकमावच्छिन्ने काळेति व्याप्तिरतो विभागेति तथापि विभागज
 विभागप्रागभावसंबद्धकमावच्छिन्ने क्षणचतुष्टयेति व्याप्तिः अतो विभागानुत्पाद्येति विभागानुत्पाद्य
 विभागप्रागभावसंबद्धक्षण इत्युक्ते प्रागभावस्यापि बहुकाळव्यापकत्वात् तत्रातिव्याप्तिरत आह। कर्म
 ति। एतदुक्तं भवति विभागप्रागभावः कर्मणः पूर्वमेव वर्तते कर्म तु विभागोत्पत्तिनंतरमपि ततः क्रियोत्पत्ति
 समये विभागप्रागभावकर्मणोः संबंधः तदाधारः काळः क्षण इति अथ केवा काकोपाध्यव्यापकः काकोपा
 धिक्षण इति क्षणमात्रावस्थापि क्षणिकमिति प्रसंगारुक्तं स्थितिं लक्षयति किं तु दूर्तमानत्वं अत आह त
 वेति। प्राक्संबंधो यो यं स्वस्य घटादि कार्यस्याभावः तेन रहितयत्वरूपं तद्वत् वर्तमानत्वमित्यर्थः। स

रूपवत्त्ववर्तमानत्वयिक्तेविनाशोऽतिव्याप्तिरतोभावरहितेति यस्मिन्स्याप्यभावरहितस्वरूपवत्त्वविनाशेष्य
 त्विति व्याप्तिरतोस्वेति विनाशस्यात्मावांतराभावात्तदोषः एवं चोत्पत्तावेवाति व्याप्तिरतोवदति प्राकृतं ब्रह्मेति
 उत्पत्तिस्तु सकारणयोगपदं रूपासाः वर्तमानं घटादेः प्रागभावसहितैवेति न प्राकृतं सर्वं धर्माभावरहितेति
 न दोषः वर्तमानत्वस्य स्थितेर्बालक्षणान्तरमाह स्वकार्येति प्रागभावसंबन्धवत्त्वविनाशस्थिति इति कार्यपदे एव
 मपि विनाशोऽत्यन्तौ नातिव्याप्तिरतुक्तं स्वकार्येति स्वस्य घटदेव कार्यरूपादितत्प्रागभाववत्त्वमित्यर्थः उत्प
 न्निविनाशयोः स्वकार्यभावात्तत्तत् प्रागभावत्वमिति भावः विनाशलक्षणं स्पष्टं नित्यज्ञानादिमत्वात् परमा
 त्मनो लक्षणं स्यद्धमिति मत्वा जीवस्य लक्षणमाह शरीरेति ईश्वरेति व्याप्तिवारणाय शरीरसंबन्धेति श
 रीरसंबन्धेऽत्युक्ते गगनादीनतो ज्ञानवत्त्वमिति ननु मत्वा त्वनिष्ठत्वं नाम किं तदाह प्रत्यात्मेति प्रत्येकमात्म
 निसमवेतो यो धर्मा धर्मो ताभ्यामुपगृहीतत्वं स्वीकृतत्वं प्रत्यात्मनिष्ठत्वमित्यर्थः उपगृहीतत्वं प्रत्यात्मनि
 ष्टत्वं इत्युक्ते घटपदयोर्गृहीतत्वादावतिव्याप्तिरतोऽधर्मेति एवं च नारकशरीरेततो धर्मेति तत्त्वधर्मोपगृ
 हीतमित्युक्ते देवादिशरीरेतेष्वेव धर्मो बोधोत्पन्नत्वात् अतोऽधर्मेति धर्मा धर्मयोरिवाभावाद्दोषोपगृही
 तत्वमसंभविष्यात्तदुक्तमाह प्रत्यात्मसमवेतोति एकस्मिन्नेषो दुःखीति सुखदुःखयोः प्रत्यात्मनियतत्वा
 तत्कारणत्वेन धर्मा धर्मा वेप्यात्मनि अभ्युपगंतव्यमित्यर्थः सिताक्षुण्णत्वं पर्यन्तात् ज्ञातियोगित्वमेव लक्ष
 णं जानयश्च कपिलावृत्ति सकार्यसितवृत्तिरूपत्वावांतराज्ञातिः सितत्वमित्यादयोऽप्युद्धाः संयोगोत्पदे
 लक्षयति कर्मा समवायीति संयोगजसंयोगेति व्याप्तिवारणाय कर्मेति कर्मा समवायीत्युक्ते विभागेऽति
 व्याप्तिस्ततो संयोगेति संयोगासमवायिकारणजसंयोगसंयोगइत्युक्ते पटादावति व्याप्तिस्तस्यापि

तंतुसंयोगासमवायिजन्यत्वादतो वस्तुसंयोगइति संयोगमात्रं कर्मजोपि न बतितद्वारणाय संयोगासमवायी
 ति एवं विभागलक्षणे व्यावर्त्यानि तत्र फलपतनादावति व्याप्तिवारणाय विभागइति आदित्येति आदित्य
 परिवर्तनंतपनपरिस्पंदस्तेनोत्पाद्येति विग्रहः दिक्तेति व्याप्तिवारणाय आदित्येति आदित्यपरिवर्तनो
 त्पाद्यदेशादिसंयोगेति व्याप्तिरतो परत्वा परत्वमिति काकुकुतेति व्याप्तिवारणाय आदित्येति बुद्धिवांतरमे
 वा लक्षयति भावनेत्यादि भावनानामसंस्कारसाधारणकारणमस्य तत्तथातत्त्वज्ञानं चेति विग्र
 हः ज्ञानस्मृतिरित्युक्ते नुत्तवेति व्याप्तिरतो साधारणेति एवमप्यानुवृत्ति अनुभवस्यापि प्रमाप्रमा रूपस्य
 गुणदोषासाधारणजन्यत्वादतो भावनेति भावना व्यवहारेति व्याप्तिवारणाय ज्ञानेति भावनाकारणज्ञान
 मित्युक्ते प्रत्यभिज्ञानेति व्याप्तिवारणाय साधारणेति प्रत्यभिज्ञानतु इन्द्रियसन्निकर्षासाधारणकारणक
 मित्युद्धोषः स्मृतिरूपादन्वस्मृतिरूपं पटादौ स्मृतावति व्याप्तिवारणाय ज्ञानास्मृतिपदे प्रमा लक्षणेपि
 घटादौ संशयादावति व्याप्तिरनुत्तवतत्त्वपदे एवमप्रमा लक्षणमपि अवधारणं निश्चयज्ञानं तदन्वदनव
 धारणतत्त्वज्ञानं चेति विग्रहः प्रमाया मतिव्याप्तिवारणायानवधारणेति पटादावति व्याप्तिवारणा
 यज्ञानेति ज्ञानं विपर्ययइत्युक्ते प्रमायामतो तत्वेति एवं च संशयः तावधारणरूपेति अवधारणं रूपमि
 त्युक्ते प्रमायामतो तत्त्वज्ञानमिति अनत्वाधारमित्येव लक्षणं ज्ञानपदं स्पष्टार्थः अज्ञायमानकरणमि
 द्रियं तेन जन्यत्वात्तु न वेति विग्रहः तत्त्वानुभवप्रत्यक्षमित्युक्ते अनुमितौ असंगतौ ज्ञानमनेति अ
 ज्ञायमानेत्यादि उक्ते इन्द्रियसंयोगादावति व्याप्तिरतो तत्त्वानुभवइति शेषगतार्थं प्रत्यक्षप्रमाया प्रस
 गधारणाय ज्ञायमानेति ज्ञायमानं कुर्यात्लिंगशब्दादितज्ज्ञानमित्यर्थः ज्ञायमानं कुर्यात् प्रमादिज

273

उपाधिं लक्षयति। उपाधिश्चेति। अस्योदाहरणं। मैत्र्याः सप्तमं पुत्रस्याभिवृत्तु मर्हति। मैत्रीतनयत्वा
श्वरिदृश्यमानवज्जैत्रीतनयवत् इत्यनुमाने साकाद्यनपरिणतिते दोषाधिः। उपसर्गपक्षे साधने
स्वधर्मव्याप्तिमादधातीत्युपाधिरित्युच्यते यथा जपाकुसुमं स्वसन्निहितेरफटिके लौहित्यमादधात्यु
पाधिः। अत्रोपाधेर्लक्षणं यथा जपे साधनस्य मैत्रीपुत्रत्वस्याव्यापकत्वे सति साध्ये भरण्यामत्वेन स मा
व्याप्तिर्यस्य स तथा तान्नयन्नयन्नरयन्नभरण्यामत्वं तन्न तत्र साकाद्यनपरिणामः यथामैत्रीतनये रणा
मेतया यन्नयन्नमैत्रीपुत्रत्वं तन्न तत्र साकाद्यनपरिणाम इति न व्याप्तिः। पक्षीकृते मैत्रीपुत्रे साकाद्यन
परिणेतरे श्वयोत्तमो यमुपाधिः। व्याप्यवृत्तिस्तु साधनव्यापक उपाधिरित्युक्ते अनित्यशब्दकार्यत्वात् य
त्तदित्यनुमाने सावयवत्वमुपाधिः। भवति चायं साध्यताव्यापकः यद्यत्कार्यं तत्तत्सावयवमिति व्या
प्ते कर्मादौ व्यभिचारवाराण्यसाध्यव्यापक इति एवं च तत्र नातिव्याप्तिः। सावयवस्य साधना व्यापकत्वे पि
साध्यव्यापकत्वाभावात् यद्यदित्यंतत्तत्सावयवं इति व्याप्तं गंधादौ व्यभिचारदेतः सावयवत्वं का
र्यत्वेनोपाधिः। साध्यव्यापकोपाधिरित्युक्ते पूर्वस्मिन्ननुमाने प्रमेयत्वमुपाधिः। स्यात् यदनित्यं तत्स
मेयमिति साध्यव्याप्तेः सत्वात् अत उक्तं साधनाव्यापकत्वे सति इति एवं च नातिव्याप्तिः। यत्कार्यं तत्स
मेयं न भवतीति साधनाव्यापकत्वाभावात् प्रत्युत यत्कार्यं तत्प्रमेयमिति साधनव्याप्तेरेव सद्भावादतः
प्रमेयत्वं नोपाधिः। साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिः। इत्युक्ते पूर्वानुमान एव शब्देन तत्तत्स
पाधिः स्यात्तस्य यद्यत्कार्यं तत्तद्वेत्तरदिति व्याप्तिः। शब्दपक्षे एव व्यभिचारेण साधनाव्यापकत्वाद्य
नित्यं तच्छब्देन तदिति साध्यव्यापकत्वाच्च तत्तत्तत्समव्याप्तिरिति। साध्यपुरःसरोपाधिपुरःसरो व्या

भिर्यथाशाकाद्यन्नपरिणतिः। शब्देतरत्वेतुयद्यपिसाध्यपुरःसाराव्याप्तिरस्ति ततश्चपियच्छेदेतरतद
 नित्यमिति। उपाधिपुरःसराव्याप्तिनोस्तिव्यभिचारात्। अतः समव्याप्तेरभावात्तदुपाधिः। साध्यसम
 व्याप्तिरित्युक्तेः नित्यापृथिवीसावयवत्वादित्यत्रकृतकत्वमुपाधिः स्मात्साध्यसमव्याप्तत्वात्तदुक्तं सा
 धनव्यापकत्वेति। कृतकत्वं सावयव व्यापकमिति नोपाधिः। ननुपाधिः कथं हेत्वासासव्याप्ति
 पक्षधर्मतयोरन्यतराविघटनाद्यथाविरुद्धनैकात्म्याव्याप्तिविधेद्युतेतथा नशाकाद्यन्नपरिणामस
 ५५ इवमात्रेण मित्रापुत्रे विद्यद्युते अतिप्रसंगान्नाप्यसिद्धकाव्ययापदिष्टतत्पक्षधर्मतादिविद्य
 द्युते। उपाधिसत्त्वेपिमित्रापुत्रत्वं हेतोः पक्षनिष्ठत्वादतोनाम्येदमिति चेन्मेवं। व्यभिचारेन्यायकत्वे
 नोपाधेर्दोषत्वात्। तथाहि। साध्यस्य व्यापकः उपाधिः साक्षाद्वर्तमानः सव्याप्यसाध्यमादायव्यावर्तत।
 व्यापकनिष्ठतो व्याप्यनिष्ठनेरावश्यकत्वात्तथात्र साध्याभाववतिपक्षेविपक्षरूपेवर्तमानो हेतुव्यभिचा
 रीभवति। तदुक्तं व्यभिचारेन्यन्यनकुर्वन्नुपाधिर्वाप्तिदोषतामिति। व्यभिचारेन्यनत्वेवं। अयं हेतुः
 साध्यव्यतिरीसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वात्। यद्यप्यप्यव्यभिचारीतत्तद्व्याप्यव्यभिचारीत्य
 थापृथिवीत्वव्यापकद्रव्यत्वव्यभिचारिगुणत्वपृथिवीत्वव्यभिचारीतिसामान्यतः विशेषतस्तु मित्रापुत्र
 त्वंश्यामत्वव्यभिचारिशाकाद्यन्नपरिणतिव्यभिचारित्वात्प्रमेयत्वमिति। विपक्षबाधकतर्कशाका
 द्यन्नपरिणामनरश्यामत्वयोर्वैधकशास्त्रदेवकार्यकारणभावावगमात्कारणभावेकार्यश्याम
 त्वाभावः। पक्षीकृतेमित्रापुत्रे शाकाद्यन्नपरिणतेरनिश्चयेपिसाधनाव्यापकत्वसंदेहाभावत्वेवसं
 दिग्धोपाधिः। एवंनिषिद्धत्वाद्धनत्वादयाज्ञेयाइत्येकमिति विस्तरेण। केवकान्वयी हेतुलक्षयति।

पक्षव्यापकइति। पक्षव्यापकः केवकान्वयीत्युक्ते केवकव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय सपक्ष
 स्पर्शीत्युक्तं। एवमुक्तेः भूमानुमानेऽन्यव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणायस्तेविपक्षश्चन्यइतिविपक्ष
 शून्यः सपक्षस्पर्शीकेवकान्वयीत्युक्ते शब्दोभिधेयश्चासुपत्वाध्वरिति। अत्रातोवक्तिपक्षव्यापकइ
 ति। वास्तुपक्षस्यपक्षनिष्ठत्वाभावान्नदोषः। व्यापकपादनैवाभिधेयः शब्दावर्णीत्मकत्वादितिभारसिद्धौ
 पिबुदासः। एतावत्सुक्तौवक्तिरनुष्टुपदार्थत्वादिति। बाधितेतिव्याप्तिरतोबाधितविषयइति। एवम
 मिधेयः। शब्दः प्रमेयत्वादनभिधेयः। शब्दः आवणत्वाद्यतिरेकेषट्वदितिसत्यतिपक्षेतिव्याप्तिरतो
 सत्यतिपक्षइति। केवकव्यतिरेकिणलक्षयति। पक्षव्यापकः सपक्षश्चन्यइति। विपक्षाद्भावनं। के
 वकव्यतिरेकीत्युक्तेऽन्यव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरतः सपक्षश्चन्यइति। एतत्तद्वयोक्तोवेदः सर्व
 ज्ञवर्तकश्चासुपत्वाद्यः सर्वज्ञवर्तकोनभवतिसचासुपत्वात्नभवति। यथात्मेत्यसिद्धौ प्रसंगोः
 तोपक्षव्यापकइति। पक्षव्यापकइत्युक्तेकेवकान्वयिनिप्रसंगोतः सपक्षश्चन्यइतितद्वयोक्तोस
 र्वमनित्यसत्त्वादित्यत्र प्रसंगोतोऽविपक्षाद्भावनं। अयंतुविपक्षाभावात्तद्विपक्षाद्भावनं।
 विपक्षाभावस्यसर्वस्यपक्षीकृतत्वात् अतअयोक्तैसर्वकार्यप्रधानजनितकार्यत्वादितिप्रत्यक्ष
 बाधितेनुमानेप्रसंगोः तोबाधितविषयइति। एवमपिसर्वकार्यसर्वज्ञजन्यकदाचिकत्वान्यदेवं
 नतदेवंयथागगनंसर्वकार्यसर्वज्ञजन्यनभवति। प्रमेयत्वादाकाशवदितिसत्यतिपक्षवारणाय
 सत्यतिपक्षवारणायसत्यतिपक्षेति। अन्यव्यतिरेकिणलक्षयतिपक्षेति। पक्षव्यापकइत्युक्ते

२५

अ

केवलव्यतिरेकिप्रसंगोतः सपक्षस्पर्शाति। तद्व्यापकैकेवका न्ययितो विपक्षा व्यावृत्तैकेवकान्वयिनि इति
विपक्षभावान्नतद्व्यावृत्तिः। विपक्षा व्यावृत्तइत्युक्ते पुनः केवलव्यतिरेक्यति व्याप्तिरतः सपक्षस्पर्शा
ति। एतद्व्यापका अनित्यवशब्दश्चाप्युपलब्धेति सामान्यत्वादित्यप्रसिद्धमेवेति। व्याप्तिरतो वक्ति पक्ष
व्यापक इति। एतद्व्यापको परमाणवेनित्याः मूर्तेत्वाद्दुर्बलित्य न्ययव्यतिरेकिणि धर्मि ग्राहकमाह्वन
नाधितेति व्याप्तिरतो बाधितेति। एवमपिशब्दोऽनित्यः कार्यत्वानित्यः शब्दः प्रावणत्वादिति सत्त्वतिपक्षे
ति व्याप्तिरतोऽसत्त्वतिपक्षरति। पक्षव्यापकत्वादित्यानायतलक्षणमाह संक्षिप्तधितेति। संक्षिप्तसाध्यं
यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तेनेह तलक्षणे तृतीयाह संक्षिप्तसाध्यत्वमप्यवधारयत्यर्थः उपातत्वं घटादावति। व्या
प्तिमतो विशिनष्टि साध्यत्वेनेति। एवं च त्वपक्षेति व्याप्तिस्तस्यपिसाध्यत्वेन उपातत्वान्। इत्थं भावेन तृती
ययामनुबन्धस्योक्तत्वादतः संक्षिप्तधितेति संक्षिप्तत्वेनोपातत्वस्याप्यवधारयति व्याप्तिमतो वदति। साध्यत्वेनेति।
अधिकरणत्वं सपक्षमित्युक्ते विपक्षेपक्षः। अपि अधिकरणाति व्याप्तिरतः साध्येति। एवं च पक्षेऽतो निश्चिते
ति निश्चितं यत्साध्यं वदति। अतस्तस्याधिकरणमाधारः सपक्षरस्यर्थः। निश्चितं वतः साध्यानाधिकरणं च
ति विग्रहः। अन्यधिकरणमित्युक्ते चस्य कस्याप्यनधिकपक्षादो प्रसंगस्ततः। साध्येति। एवमुक्ते वक्तिमा
नयं पर्वतो धर्मवत्त्वादिति प्रयोगे महाद्वेपियदाकरा विहङ्गिमत्वेति मस्तिनवेति संक्षिप्तधेततदा तस्य
विपक्षत्वं नास्तीति तत्राति व्याप्ति सादर्थ्ये निश्चितेति पक्षादीनां त्रयाणां मपितत्वेन निश्चितानामेवानु
मिति जनकत्वात्साध्याभावत्वेन निश्चित एव विपक्ष इत्यर्थः। अर्थरूपमनुमानं स्वार्थः। शब्दरूपेण

२५

नुमानं परार्थमित्यर्थः पंचावयवोपेतं च शब्दरूपं ननु शब्दो नानुमानं लिंगानुसंधानं नरेण प्रमा
जनकत्वात् प्रत्यक्षवदित्याशंकाह। शब्दस्यापीति। शब्दस्यापानुमानत्वं कुतः। अनुमानविषयत्वेना
भावोपजीवकत्वेन चेत्यन्वयः। अनुमानस्य विषयः परोक्षः स एव विषयो यस्य शब्दस्य तस्य भावस्तत्त्वं
तेनेत्यर्थः। हेतोर्तृतीया तथा च शब्दो नुमानं प्रमाणत्वे सति परोक्षविषयत्वादनुमानवत्। तथा शब्दो अ
मानमविना भोवोपजीवकत्वादनुमानवदिति। अविनाभावमपजीवतीति। अविनाभावोपजीवकः। क
यमपि चेदित्यर्थः। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गं काम इत्यत्रैतानि पदानि त्वस्मारितार्थसंसर्गजनपूर्वकाणि।
आकांक्षा योग्यतानि संन्ति धिमत्सदत्वात्। गामानयेत्यादिपदवत्। पदार्थसंसर्गादि वाक्यार्थः सचा
विनाभावोपजीवकैव लिंगरूपेण शब्देनावगते अतः। शब्दो नुमानमेवेत्यर्थः। तद्व्यावृत्तिरूपेणैव श
ब्दस्यार्थगमकत्वात् पूर्वहेतुसिद्ध इति दृष्टव्यं। प्रतिज्ञादीनां लक्षणमाह तत्रेति। वचनं प्रतिज्ञा इत्यु
क्ते घट इति वचनेति व्याप्तिस्ततो वक्ति पक्षेति पक्षधर्मवचनं हेतुरित्युक्ते पर्वतो वक्तिमानिति साध्य
स्य पक्षधर्मता वचनेति व्याप्तिरतो लिंगस्येति। शेषं पूर्ववत्। प्रतिज्ञादावति व्याप्तिवारणाय दृष्टान्ते
ति। एवं च यथागोस्तथा गवय इत्यादौ प्रसंगस्ततो अनुमानावयवत्वेतीति। प्रकारणात् ज्ञातव्यं।
लिंगस्येति वानुपंजनीयं परामर्शतृतीयलिंगपरामर्शः वक्ति व्याप्य धर्मवानयमित्यादि व्यावृत्ति
स्पष्टलिंगसंबंधेन तस्मादित्येवं रूपेणाप्रयुक्तं निश्चितसाध्यवचनं निगमनमित्यर्थः। प्रतिज्ञायाम

तिव्याप्तिवारणायनिश्चितेति। दृष्टान्तेतिव्याप्तिवारणायलिंगेति। उपनयेतिव्याप्तिवारणायनिश्चितेति।
 दृष्टान्तमिति आदिप्रत्युक्तत्वं समन्विता हतत्वं। हेत्वाभासंलक्षयति। अंगवैकल्पमिति। अंगानि पक्षध-
 र्मत्वादीनितैर्वैकल्पं न दन्त्यरहितत्वमित्यर्थः। अनिश्चितत्वं संदेहप्यस्तीति। तरणाचलित्वेनेति। पक्षध-
 र्मत्वेनेति क्वचित्वाद्यः। तत्रापि पक्षधर्मतयेत्यर्थः। पक्षविपक्षस्पर्शित्वेनैकांतिकेप्यस्तीति। तदर्थमा-
 नेति। अनेकांतिकप्रत्यक्षवसितप्रकरणसमानां संदेहे कर्तृत्वेन संदिग्धव्यपदेशविषयत्रयं युगपदेवल-
 लक्षयति। साध्येति। साध्यं वचसाध्यभावश्चेमौ साध्यो यस्य स साध्यतदभावसाध्यस्तस्य भावत्वं विरुद्धे-
 साध्यभावसाध्यत्वं असिद्धे सदनुमाने वा साध्यसाध्यत्वं तन्निवारणार्थं उभयं साध्यत्वं उक्तं। तत्र प्रमेयत्व-
 स्या नैकांतिकस्य साध्यतदभाववृत्तित्वेनोभयसाधनसंभवात्। अनध्यवसितस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेनो-
 भयसाधनसंभवात्। प्रकरणसमस्य साध्यतदभावयोः समत्वेनोभयसाधनसंभवात्। उभयसाध्य-
 त्वं अन्यतरनिर्णयाभावादेव संदिग्धत्वं। अपरं स्वयमदुतीयविस्तरभिन्ना तु नोच्यते। क्वचिन्नेकां-
 तिकानवध्यवसितयोः पृथग्लक्षणं दृश्यते। तदा संदिग्धत्वशब्देन सप्रतिपक्षपवत्राह्यः। पूर्वपाठएवसा-
 र्वत्रिकः। टीकांतरे संमतश्चेति। बालंलक्षयति। उपजीव्येति। उपजीव्येनौधिकबुद्धेनेप्रमाणेन निश्चि-
 तः। साध्यविपरीतः साध्याभावो यस्य तत्वं तदित्यर्थः। साध्यविपरीतत्वं संदिग्धपर्वतेप्यस्तीति। अतः
 सदनुमाने। निव्याप्तिवारणायनिश्चितेति। लुक्जात्यादिना निश्चितसाध्यविपर्यये सदनुमानेति

व्याप्तिवारणायप्रमाणेति सत्यतिपक्षेतिव्याप्तिवारणाय उपजीव्येति। तर्कलक्षयति। अनिश्चितेति। अनि-
 श्चयव्यापकं प्रमाभावादिरूपं तस्य प्रसंजनने तर्क इत्यर्थः। त्वं चौरस्त्वमपि चौर इत्यादि मतानुहायी अति-
 व्याप्तिवारणाय व्यापकेति। अरादैरेव हि नीतिधर्मोपि नास्तीत्यादि प्रसंजनेति व्याप्तिवारणायैति शेषः।
 प्रसंजनंलक्षयति। तुल्यत्वेनेति। तुल्यत्वं समानदेशकाकवस्त्वात्वं। अभावयोर्व्याप्तिमूलमिति यावत्। य-
 त्रयदावहिर्नीस्ति तत्र तदा धर्मोपि नास्तीति प्रमातीयते। एवं चाभावयोर्मध्ये तुल्यत्वेन हेतुना यत्प्रत्यक्षभाव-
 वचनं प्रतिकूलाभाववचनं तत्प्रसंजनमित्यर्थः। प्रत्यक्षभाववचनं प्रसंजनमित्युक्ते यदि सुखं तर्हि दुःखं नेति
 वचनेति व्याप्तिरतोभयोर्मेरिति। एवमुक्ते यद्यनन्ति न स्मानर्हि जकं न स्यादिति। वचनेपि प्रसंगस्ततः तुल्य-
 त्वेनेति। व्याप्यभावारोपे व्यापकाभावारोपः प्रसंजनमिति रहस्यं। अभावयोः प्रत्यक्षभाववचनमित्येतद्वाक्य-
 ल्पाभिप्रायेण वस्तु यदि पीतं जकपदमंतराक्षयतर्हितद्विष्टिद्विष्टानामपि देहदित्यादौ भावयोरपि प्रसंज-
 नं स्यादृष्टतात्त्वपनलक्षयति दिति निद्रादौ पेषणदृष्टयदेतः करणमनोततजन्मज्ञानमित्यर्थः। जागरे च द-
 ज्ञानव्युदासाय अतः करणजमिति। जाग्रस्तुरबादिज्ञानव्युदासाय दृष्टेति जागरणसंज्ञनव्युदासाय
 निद्रेति। केचन निद्रेत्यत आह। योगजेति योगोभ्यासेन जनितो धर्मी योगजनस्तं नानुगृहीतस्यासहक-
 तस्य मनसो निरिन्द्रियप्रदेशे बाह्येन्द्रियसंबंधरहितस्य केवर्तनं नी इत्यर्थः। समुधावति व्याप्ति-
 रणा ययोगजधर्मानुगृहीतेति। निर्विकल्पकमित्युक्ते तमेति व्याप्तिरतो वस्तुपद। एवं च सविकल्पक-
 प्रमाया मतो मानेति। इन्द्रियोदौ प्रसंगवारणावग्रहणमिति निर्विकल्पकेति। व्याप्तिवारणाय सविकल्प

कलक्षणविशिष्टपदं वस्तुग्रहणं प्रत्यभिज्ञेत्युक्ते अभिज्ञायामतिव्याप्तिरतो अतीव व्यादि उत्तरलक्षणं
त्रयं सुगमं। उद्भवमूह इति व्युत्पत्त्यैव तल्लक्षणं स्पष्टमिति त्वाऽनवसायलक्ष्यमिति। अनालिंगितेति। अ-
नालिंगिते अस्पष्टे उभे को वीयस्थानवधारणज्ञानस्य तदनवसाय इति समासः। ननु को विदुषसंबंध ए-
वनास्तीति तथा च सातिसंतर्भावानुपपत्तेः। अनवधारणज्ञानं स्थाणुपुरुषसंदेहेति व्याप्तं अतो नालिंगि-
तेत्यादि। सुखमेव लक्षयति। प्रयत्नोत्पाद्येति। प्रयत्नोत्पाद्यं साधनं। स्वर्गादितेदधीनं तज्जन्यमित्यर्थः।
सुखसांसारिकमित्युक्ते पराभिमतं नित्यसुखेति व्याप्तिरतः। साधनाधीनमिति। स्वर्गेति व्याप्तिवारणाय
वैकिप्रयत्नोद्येति। इच्छामात्राधीनं च तत्साधनं। चतिविग्रहः। साधनसाध्यत्वं इच्छाधीनसाधनसाध्य-
त्वं वा सांसारिकेष्वस्तीति। तद्धारणायमात्रेति। इवत्वभेदं लक्षयति। सांसिद्धिकत्वमिति। सुगमं। लक्षणद्व-
ये इवत्वमित्युभयत्रापिसंबंधनीयं। अतो गगनालोकयोः प्रसंगः। वेगभावनालक्षणे सुगमे स्त्रित्यापा-
दको गुणद्वयैकस्त्रित्यापादकः। संस्कार इत्यपरमिति। लक्षणद्वयं दृष्टं। द्वयेति व्याप्तिवारणाय गुणा इति
वासंस्कार इति विशेषणं। रज्जुत्वापादकसंस्कारस्त्रित्वापादक इति क्वचित्पाठः। सतु वेदजनकेऽव्या-
पक इत्युपेक्षणीयः। तस्मात्प्रस्त्रित्यापादको गुणः संस्कारः। स्त्रित्वापादक इत्येव लक्षणं विज्ञेयं न दृष्टव्यं।
इच्छाद्यवांतरभेदानां अनुक्तानिलक्षणा निस्वरूपा निस्केवेवतु। इष्टव्यानिगुणानामुक्तमव्यापकत्वादि
लक्षयति। अव्यापकत्वमित्यादिना समानो देशो यस्य तस्य भावः सादेश्यं एकत्व इति यावत् ॥
सादेश्यं रूपरसादौ वर्तत इति अत्रावेति। परत्वाभावसादेश्यं घटत्वस्य वर्तत एव। अत उक्तत्वेति। ए-

कस्मिन्नेव घटे रूपादौ संयोगतदभावौ वर्तत इति संयोगो व्यापकः। एवमन्यत्रापि। व्यापकलक्षणं स्पष्टं
विहितादिलक्षणत्रयं सुगममेव। जात्युपाध्याल्लक्षणमाह निबोधमिति। बाधकं तु। व्यक्तेरभेदस्तुल्य-
त्वं संकरोत्थानवस्थिति। रूपरूपानिसंबंधो जातिबाधकसंयुद्ध इति व्यक्तेरभेदः। आशादो तथा हि भूत-
त्वमुक्तत्वं परिहाया काशे मूर्ते वर्तते। मूर्तत्वं च। भूतत्वपरिहाय मर्त्यभूतत्वपरिवर्तते। तदुभयं रश्मि-
दिचतुष्टये वर्तते इति। परस्परपरात्वं तात्तावसा मानाधिकरणयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्यं लक्ष-
णं सांकर्यं। भूतत्वमूर्तत्वयोर्भवति। तदुक्तं। अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिवैशिष्ट्यं। सामान्ययोः स-
मावेशो जातिसकृदभ्यते। अन्योन्यपरिहारेण वर्तमानयोः सामान्ययोरेकत्वत्र समावेशरूपबाध-
कमस्ति। विरुद्धयोरेकत्र समं देशात् संयोगात्। एतदुभयमुपाधिसामान्यमेवात्रोदाहरणद्वयेनेति।
अनवस्थितिर्जातिर्जात्यंगीकारे। रूपाहानिर्दिष्टादौ। असंबंधः। समवायादौ समवाये समवानोऽंगीका-
रात्। एवंविधिजातिबाधकाभावे यत्सामान्यं संज्ञादि बाधिके तौ पाधिकं सामान्यमित्यर्थः। अत्राद्युक्त-
तेति व्याप्तिवारणाय नीकरूपेति। एवं सत्यसंभवः। ततः आरोपितेति। ज्ञानसंबंधं लक्षयति। ज्ञाने-
ति। सुगमं। ज्ञानविषयभ्रमस्य न प्रमाविष्टत्वमपिलक्षयति। तत्त्वज्ञानेति तथापि। अवच्छेदकत्वं
व्यावृत्तकत्वं विषयत्वमिति यावत्। तच्च संदेहविषयेष्वस्तीति। अत उक्तं तत्त्वज्ञानेति। तथापि न व्या-
वृत्तिः। धर्मशेतल ज्ञानवेद्यत्वादौ नियमेनेति। नियमेन सक केनेत्यर्थः। यदुक्तं संख्याया इव गुण-
इति। तत्र संख्याया गुणांतरमवित्तेन गुणादौ कथं संख्या अवहार इत्यत आह गुणादिधिति। संख्या

यासहगुणादीनां प्रत्यासत्तिरेकार्थसमवायलक्षणानि बंधनस्तत्कारण इत्यर्थः। प्रत्यासत्तिः संबंधः।
 यद्वा संख्येयप्रत्यासत्तिः उपसंहरति। अतएवेति व्यवहारस्येति शेषः। अतएव उच्चारिकत्वादेवेत्यर्थः। कार-
 तां लक्षयति। कार्योत्पादकत्वमिति। उत्पत्तेः संप्रसक्तोत्कार्यत्वं पदं। कार्योत्पादकं समवायिकारणमि-
 त्युक्ते निमित्तादौ प्रसंगे अतः स्वसमवेतेति। अवधूतं निश्चितसामर्थ्यं यस्य तत्तथा एवं विधंचतत्स-
 मेवाधिकारणप्रत्यासन्नं वेति विग्रहः। अवधूतेत्युक्ते समवायिनिजतिव्याप्तिरतो वक्तुं समवायिकारणप्र-
 त्यासन्नं वेति। समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं द्विधा कार्यकारणसमवाययोः। तंतुसंयोगस्य पटेन करणैक-
 र्थ्यसमवाययथातंतु रूपस्य पटस्य समवायिकारणेन पटेन तंतो तु समवायः समवायिकारणप्रत्यासन्नमि-
 ति नोत्पत्तं प्रतितंतु रूपस्य तंतुत्वस्वरणत्वात्। अतएव तं तंतुत्वमिति। तयोश्चान्यथासिद्धत्वात् अवधूतसाम-
 र्थ्यनिमित्तकारणलक्षणस्य। नूनं लक्षयति इत्युक्तेति। इयत्तापरिच्छेदः अविभक्तमिति यावत्। इयत्ता-
 वच्छिन्नं यत्परिमाणं तं योग इत्यर्थः। आकाशभावति व्याप्तिवारणाय इयत्तावच्छिन्नेति। अनूनं लक्षणं
 स्पष्टं। कारणप्रसंगात्सामग्रीलक्षयतिकार्येति। कार्यो व्याप्तिवारिणी सामग्रीत्यर्थः। सर्वलक्षणमूकं भू-
 तोद्देशस्य लक्षणमाह। संज्ञेति। लक्षणवाक्ये नि व्याप्तिवारणाय संज्ञाभावोति। एवं लक्षणमभिधा-
 यति चित्ताधुर्मर्शयेत्। संप्रति गुणादीनां द्रव्येषु सन्निवेशमाह। रूपेत्यादिना। पृथिव्यदकात्मनां
 चतुर्दशगुणवत्त्वं। तेजस्वेकादशगुणाः। वायौ नवैश्वरमनसोत्तरेष्टौ गगनेषु। दिक्काळयोः पंचेति।
 इदमेव तर्धर्मिणां साधर्म्यं अन्यपेक्षया च वैधर्म्यं। कर्माश्रयमाह कर्मेति। नूनं द्रव्यारण्यमेतत्साधर्म्यं
 इतरपेक्षया वैधर्म्यमित्यर्थः। इतरपातदत्तावत्त्वं निश्चितं द्रव्यादीनां वयाणां साधर्म्यमाह सा-

नि नान्येति। इतरेषां निःसामान्यत्वं साधर्म्यमुक्तं भवति। विशेषाणां साधर्म्यं वैधर्म्यमाह। विशेषादिति।
 समवायाभावयोः साधर्म्यमाह। समवायेति। कार्यद्रव्यसाधर्म्यमाह इत्युक्तेति। अकार्यद्रव्यसाधर्म्य-
 माह। अकार्यमिति। ग्रंथस्येष्टं। एतं किंचित्साधर्म्यं अभिधाय द्रव्यादीनां विनाशमाह विनाशस्त्विति।
 समवायिनाशद्रव्यनाशयथातंतुनाशात्पटनाशः। असमवायिकारणनाशाद्यथा परमाणुसंयोगा-
 शाद्गुणकनाशः। गुणस्य नाशं निरूपयति। गुणस्येति। दृष्टान्ते श्रूयमाणस्य कारणपदस्य प्रत्येकम-
 भिसंबंधगतेषां नाशश्चाविरोधी गुणश्चेति द्वयं। पटादिगुणानां समवायिघटादिनाशान्नाशः।
 आद्यसंयोगविभागासमवायिकारणयोर्नाशात्संयोगजनसंयोगविभागजविभागयोर्नाशः। अपेक्षाबुद्धि-
 निमित्तकारणनाशात्परत्वकारणनाशात्परत्वद्वित्वद्विपृथक्कादीनां नाशः। उत्तरशब्देन विरोधिना पूर्व-
 शब्दस्य। उत्तरत्वात् न पूर्वज्ञानस्य दुःखवादि विरोधिगुणात्सुखादिनाशः। कर्मणे नाशमाह कर्मण इति।
 समवायिनाशाद्यथा विनाशस्य द्रव्यगतकर्मणः। असमवायिनाशाद्यथा शरवेगनाशात्तु इत-
 र्कर्ममात्राविगवतशरादेः कर्मणो भिन्नाद्युत्तरसंयोगो नाशः। अभावस्य विनाशमाह। प्रागिति। अ-
 न्यान्याभावः केनाचिन्मते नित्यः। नहि चेतनचेतदन्वो साभावो वश्यंति। अन्यथा विनष्टं च द्रव्य-
 पदे त्वापत्तेः अन्येन्याभावस्य तादात्म्यरूपत्वान्थापितत्प्रतियोगिनाशात्। सोपि विनश्यती-
 त्यमुपेत्युक्तं उत्पत्तिनिरूपयगुणस्येतास्येष्टग्रंथः। गुणस्याविति। समानजातीयं तंतुत्वा-
 दिपटादिरूपस्यासमवायिकारणअसमानजातीयं द्रव्यगुणपरमाणुद्वित्वं सुखा-

दिप्रत्यामनसंयोगः विभागवेगानां च कर्मासमवायिकारणं साधारणं निमित्तकारणमाह (निमित्तेति) आ
 दिशब्देन देशकाकदृष्टिः। अभावस्योत्पत्तिमाह। अन्योन्याभावोति। अन्योन्याभावस्य कापिसमवायाभा
 वान्नसमवायिकारणं। समवायिकारणाभावात्। प्रत्यासन्नसमवायिकारणं। समवायिकारणाभा
 वात्। प्रत्यासन्नसमवायिकारणमपि निति। केवकनिमित्तादेवोत्पत्तिरित्यर्थः। अत्यन्ताभावप्रागभाव
 येनेत्येति। यद्यप्यन्योन्याभावस्यात्यन्ताभावोत्पत्तिरिति। नहि घटवत्प्रतियोग्यनुत्पत्तावन्योन्याभावो नास्ति। तथा
 चानुत्पन्नो घटो न्योन्याभाववतीति प्रयोगस्यात्तथापि घटेनुत्पत्तेः अन्यमयं नभवतीति स्पष्टं ज्ञायत इति
 तदनुसारेणोत्पत्तिरुक्ता। नन्वभावो नाम कश्चित्पदार्थोऽस्ति। येन तस्योत्पत्तिविनाशविचारः कर्तव्यो भ
 वेत्। तत्तथाहि। भावांतरमेव भावांतरापेक्षया अभाव इति व्यवह्रियते। परंतु न व्यवहारविषयः। पदा
 र्थांतरमस्ति मो नाभावात्। नास्तीति प्रत्ययो नानास्तीति व्यवहारानुपपत्तिः। तत्र मानमिति चेत्। न
 प्रत्यक्षस्याभापत्तेः श्रुतकोदिभावालं वनत्वनान्यसिद्धत्वात् ननु नास्तीति प्रत्ययव्यपदेशयोर्भेदः
 तलालं वनत्वं घटवत्प्रतिपक्षे भावप्रतीति व्यवहारोत्पत्तामिति चेन्मेवं। केवकस्य भूतकस्याभाव
 व्यवहारोत्पत्तात्। घटवद्भूतकोदप्यभूतकत्वं। केवकत्वं। तत्रान्योन्याभावो व्यवहारो घटपदादिस्वरू
 पेण संसर्गाभावव्यवहारस्तु कपाकभूतकोदिनभवति। कपाके प्रागभावप्रध्वंसोभावयोः व्यवहा
 रः। भूतकेत्यन्ताभावव्यवहारः। अतो नातिरिक्तो भावे मानं किंचित्पदार्थमाहति प्राप्ता करुण्यथाहुः।
 भावांतरमभावो हि कदाचित्तु व्यपेक्षया भावांतरादभावो हि कदाचित्पदार्थमाहति प्राप्ता करुण्यथाहुः।

भावस्तादितिरिक्तो भूषेयः। अन्यथा न त्वतीति व्यवहारयोनाकं वनत्वं स्मात्। तथाहि। व्यवहारो व्यवह
 र्तव्यपदार्थज्ञानसाधनसाधनवद्यदि स्वरूपं भूतकं वा व्यवहर्तव्यं। किंलभावो तत्। ज्ञानं न च ते
 न विना न संभवत्यतो भावे ज्ञानविषयोतिरिक्तो नास्तीति न प्रत्यक्षोदरन्यवासिद्धिपक्षत्वात्। अपि च स्व
 रूपस्यान्योन्याभावत्वे दूरानरुसमहेन पनविषयीकृते एकानेकजिज्ञासान स्यात्। स्वरूपग्रहणेने
 वान्योन्याभावस्तु भेदग्रहात्। अन्यत्र जादयं सर्व इति भ्रमो न स्यात् स्वरूपग्रहणेने वरज्जुरिति ज्ञा
 त्। अविवेकाय हाभावान्तास्त्वैव। विभक्तौ मते सर्वज्ञानानां यथार्थत्वादिति चेन्न। रज्जुर्मपासर्पा
 ज्ञातिसर्वलोकानुभवोधिप्रसंगात्। लौकिकपरिष्कसिद्धविभ्रमानं गीकारे गुरो लघुत्वापत्ते
 र्वा। अपि च केवकं भूतमकभुवद्वत्किमिदं केवक्यं। भूतकमात्रं चेत्। घटवत्प्रसंगात्। अभा
 वाधारतमिति चेदभावस्वीकारापत्तेः। अभावाधारत्वज्ञानमंतरेण घटवद्भूतकमिन्नलज्ञानाभा
 वात्। तस्माद्यवहारान्यथानुपपत्त्यातिरिक्तो भावो भूषणं तव्यः। अतस्तयोरुत्पत्त्यादिविभागो सफ
 कः। ननु भवत्वभावो धिकस्तथापि अत आह। कं प्रमाणं किमिति चेत्। किंचित्पदार्थं इह भूतके घटो
 नास्तीति क्विदनुमानं। यथाकारणाभावे कार्यभावः। ननु भूतके च दभावग्रहो न प्रत्यक्षेण इन्द्रिया
 भावयोः संबंधानिरूपणादपि तु योग्यानुपलब्ध्या संग्रह्यते। इन्द्रियं चाधारमात्रग्रहे उपक्षेपाननु
 तर्ह्यधस्यापि त्वगिन्द्रियेणाधारपदग्रहे नीकरूपप्रतियोगीस्मरणे नीकभावप्रसंगः। सममतेत्तु
 स्यप्रतियोगिनीकरूपग्राहकवक्ष्योभावान्तायग्रहइति चेन्न। मभापिहितप्रतियोगिग्राहकेण

द्वियेणाधिकरणग्रहणाभावात्तात्प्रसंग इति चेत् । उच्यते । इह भूतं कंचिदनास्तीति । तानमिंद्रियज
 व्यसरोक्षत्वात् । रूपज्ञानवदित्यनुमानादभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वं । नचापरोक्षत्वमसिद्धं । इन्द्रियन्व
 यव्याप्तिरेका । ननुविधानेनतत्साधनात् । बाधः इन्द्रियसंबद्धः । भूतकविशेषधभावस्येवैन्द्रियाभा
 वसंबद्धत्वात् । तथाअभावज्ञानपरोक्षंअज्ञातकरत्वात् । रूपादिज्ञानवदिति । अनवस्थाद्वयोर्भेदनु
 पलक्षैरव्यज्ञातबाधवकरणतांगीकारात् । अन्यथायोग्यानुपलक्ष्याअभावग्रहोप्रतियोगिग्राहकं
 द्वियेणाधारग्राहस्यसहकारित्वाभ्युपगमात् । बाधोरुपभावग्रहो नस्यात् । तत्ररूपग्राहकेणचक्षुषा
 बाधोरग्रहानु । नचबाधोरुपभावाऽनुमानशक्यः । लिंगाभावात् । रूपवत्तयानुलभ्यमानत्वस्यलिं
 गत्वेवायुविशेषकानुमितिरेवस्यान्नरूपाभावविशेषकतामन्तरेण बाधोरुपभाव इति तद्विशेष्यकत
 बुध्यनुपपत्तेः । तस्मात्कविर्दिष्टं क्वचिदनुमानमभावग्राहकमिति सिद्धं । ननुशास्त्रस्यत्रिविधाप्रवृत्तिः ।
 उद्देशोलक्षणंपरीक्षाचेति । ततः शास्त्रैकदेशसंबंधोभयकरणे उद्देशलक्षणवत् । परीक्षाधिकर्तव्येत्यत
 आह । अपरमिति । एतत्पठित्वाइतरपठने सुबोधमित्यर्थः । यद्वाअपरेप्यवांतरभेदालक्षणीयावैशि
 ष्याविशेषणाद्यइत्यत आह अपरमिति । सुबोधत्वमेवदर्शावन्तिवैशिष्ट्यमिति । यद्वापरीक्षादि
 कंभवत्सुबोधलक्षणंनुविशिष्टादेः कस्यांतत्त्वभावितस्यकुतोनाह । अत आहवैशिष्ट्यमिति । नी
 कमुत्पलमित्यत्र नीकेत्यादिनीकव्यावृत्तिरुत्पलकेक्रियते । अतो न्यव्यावृत्तिः । वैशिष्ट्यमित्यर्थः ।
 विशिष्टादिविशेषणाधीनमिति । तल्लक्षयति । समानमिति । भावतकव्यावृत्तिबुद्धिजनक इतरव्यावृत्त्या

समानमेकं अधिकरणं यस्य तथा इति रूपविशेषणस्या इन्द्रियान्वया सममेकस्मिन् दंडिनिवर्तमानत्वात् । समानाधिकरण
 मित्यर्थः । व्यावर्तकं उल्लेखेन तदावप्यस्तीति ततो विविधमिति समावेति । समानाधिकरणमित्येवोक्तेरुत्तरसादोप्रसंगस्ततोव्या
 वर्तकेति नहिस्वरसावित्युक्ते किंचित्स्वचित् कुतश्चित् कश्चिन्मन्व्यावर्तते । किंचित्सामानाधिकरण्यमतो आह । एके
 ति । एकासमानाविभक्तिरलेययोः परद्वयोः । तदा न्यत्वं तदभिधेयत्वं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । एतदुक्त्यभिधीयते । अवयवार्थस्तु उक्त
 इत्याह । परद्वयत्वं । मदाभिस्तावत्सादिदेव्यधिकरणेष्वस्तीति । तद्वादासायकविभक्त्येतेति । इतरव्यावृत्तिरूपवैशि
 ष्यावेक्षितत्वादुपलक्षणमपिलक्षयति । अधिकरणमिति । इतरव्यावृत्त्याविधेयविरुद्धं भिन्नमधिकरणयस्यतत्त । जरादीना
 मितरव्यावृत्त्यासदेववर्तमानत्वमभियमाभावात् । अवच्छेदकं व्यावर्तकं । विशेषणमिति व्याप्तिवारणाय अधिकरणमिति अधिकरण
 लक्षयति भिन्नेति स्पष्टं । सामान्यमित्येवमिहोपेक्षितं अधिकरणं लक्षयति । जातीति । जात्याप्रत्यासत्तिः संबधोयस्यतत्त्वमधिकरण
 मित्यर्थः । यद्वा अधिकरणत्वं अधिकरणमिधोभयः । सवजातिमंबधवैत्यर्थः । ननुजातिप्रत्यासत्तेः सामान्यादावभावात्तस्याधिकरणत्वं
 नस्यात् । तथाचप्रमेयसामान्यमिति विविधप्रत्ययोनस्यात् । सामान्यदेशाधिकरण्यभावात् । नचसंयोगादिसंबधाभावात् । प्रमे
 यत्वमनेनधिकरण्येणमेवसामान्यादीतिनाया । अभावसमवायाद्यर्थोपाकृतस्वरूपसंबधस्यसत्तात् । अन्यथाभूतकंअभावइतिधी
 नस्यात् इति चेत् नैवं । प्रमात्वमेवप्रमेयत्वप्रमेयप्रमाद्वारपरंपर्यावर्तमानत्वादुपाधिव्यपदेशलभते । एवमभिधात्वमेवअभिधेयत्वं
 । पवित्रिधात्वमेवपावकत्वपवित्रिधात्वसंबधात्वतत्कर्तृवर्तमानंउपाधिरित्युच्यते । नचैवं । सामान्यादेर्जात्याधारत्वात् । जातिमत्त्वप्रस
 नेपसिद्धा इति । बाधो साहास्यसंबधावेनजातिमत्त्वप्रदेशाभावात् । तस्मात्परंपर्याजातिसंबधोत्येवेति सामान्यादीनामधिकरण
 त्वविरुद्धमिति प्रमेयसामान्यमिति व्यपदेशोपिप्रविश्यते । अवाजात्यासहेकार्थसमवायलक्षणाप्रत्यासत्तिसामान्यादावस्तीति तेषाम
 यधिकरणत्वं न्याहृत्यते । यद्वा संयोगसमवायसंबधाभ्यामेवाधारत्वमधिकरणत्वं अतः । सामान्यादीनामधिकरणत्वं न्याहृत्यते । तेषाम
 प्रत्यासत्तिप्रसंगेन बुद्धिरुचिबुल्लक्षयति सकृदेति प्रदावति व्याप्तिवारणाय सकृदेति संयोगेनामयुतसिद्धिरतस्तोलक्षयति
 विद्यमानचेरिति । एतद्विद्यमानयोरित्यर्थः । एतदुक्ताभावेअसंभववत्स्यात् । तदुक्ता तसिद्धिरप्युक्तसिद्धिरिति । आधारेसा

दिव्यरूपकथनं। शास्त्रं सुबोधमित्युक्तं तत्र। किं शास्त्रमित्यत आह। साधनेति। साधनस्य सुखं दुःखाभावसाधनस्य श्रेयोभिधायकं
 श्रेयः। संबन्धवत्त्वोपपन्नं शास्त्रमित्यर्थः। तत्राह। श्रेयोतिष्ठामेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादिवागस्य संबोधो बोध्यते। अतः साधनं श्रेयोभायकं शा
 स्त्रमित्यर्थः। तथोच्यते। प्रवृत्तिर्वीतिवृत्तिर्नित्येन नृकृतं किं वापुंसायेनोपदिश्येत तं तच्छास्त्रमभिधीयते। इति अत्रिष्वोपपन्नस्य शा
 स्त्रं भाष्येति साधनेत्युक्तं। वेदाकापेक्षितपदार्थोपपन्नं तद्विशेषिकं यथाविशास्त्रं भवति इति। समाप्तोऽयं स्यात्। नाम धेयकुर्वन्। अथ
 भारस्ते सति। जंबुकुशकुशकौ वशादुशास्त्रं लोपुष्कल इति सप्तद्वीपायस्थं सातथाधारास्थीयावर्तते। यावत्तत्सप्तधराधराः कुकपर्व
 ताः महेंद्रमकयादयः तावत्काकं आचंद्राकं मिति यावत्। इयं सप्तपदाधीवस्त्रं पदानां प्रकाशकास्तीत्याशं कायालोहं। गोराष्ट्रवर्षं सदाक
 रोदक्षिणहमिनिष्ठः विराजते सप्तगिरि इति सप्तो यत्रास्ति कुशोकरमिहा----- जस्तायतिरेकं रीसरस्वती हस्तेकमाधवार्यः।
 सोयशिवादि लुकरं तरेकापीतृका मिमांसा- कसुखमवले ॥२॥ माधवार्यपतीरेण कृष्णा तीरनिवासिना। हतासप्तपदा----- मितता
 पिणी ॥३॥ इति श्रीपत्र इति सप्तपदाजकाचार्यमाधवार्यस्वत्वाभिनिमित्तसप्त पदार्थवैका समाप्ता ॥ ७॥ शुभमस्तु ॥
 मंगी----- तिकुशलमहान्द्रोकान्द्रोवभवत्तस्याख्याबाळ एवं अतिमधुरतया बंधुवर्गीहवा----- प्रासन्ननवोदि ह्यविषं
 मधियः पार्वतीशस्तस्वभक्तस्तन्मध्ये विवलाख्या इति गरुडबुद्धि----- स्ववक्ता ॥१॥ तंयं सप्तपदाधीरिष्यणी स्मृतः। सर्वशास्त्रसु
 बोधोसौ तस्माद्व्याप्यते बु----- तस्याख्यामितभाषिणीति विबुधा जानंति वै पंडिताः सर्वेषामपि मोक्षदा वशुभदा सर्वैर्गुणर----- पीतका
 रिणी जगति जशब्दे च सर्वैश्च शब्दे युता वाक्यानामपि बुद्धिरेक्षितकारी तस्मान्मया ध्याप्यते ॥----- विविधमान्यैरिति गोराष्ट्रवर्षः प्रप
 तः कवींद्रं सदाकरोदक्षिणहमिनिष्ठः। विराजते सप्तगिरि इति सप्तो यत्रास्ति गोकरं महावकेरा ॥१॥ तदंशजन्मायतिरेकं रं
 सरस्वती हस्तकमाधवार्यः। सोयशिवादि लुकरं तरेकापीतृका मिमांसा बालसुखवले ॥२॥ माधवार्यपतीरेण कृष्णा तीरनि
 वासिना। हतासप्तपदाधस्तुनाम्युमितभाषिणी ॥३॥ मंगीशस्याभिषेकी मति कुशलमहान्द्रोकान्द्रोवभवत्तस्या
 रव्याबाळ एवं अतिमधुरतया बंधुवर्गीहवोचत्। तस्यासन्ननवोदि ह्यविषमधियः पार्वतीशस्तस्वभक्तस्तन्मध्ये विवला
 रव्यत्त्वनिगहमतिर्विशालस्यवक्ता ॥१॥ तेनेयं लिखिता सप्तपदाधीरिष्यणी युता। सर्वशास्त्रसुबोधासौ तस्माद

ध्याप्यते बुधे ॥१॥ तस्याख्यामितभाषिणीति विबुधा जानंति वै पंडिताः सर्वेषामपि मोक्षदा वशुभदा सर्वैर्गुणरन्विता।
 सर्वेषां हि नकारिणी जगति वै सैव शब्दे युता वाक्यानामपि बुद्धिरेक्षितकारी तस्मान्मया ध्याप्यते ॥१॥ श्रीपरमेश्वरार्पणम् ॥